

Φαινόμενα ἐπιστημολογικῆς σύγχυσης Ἀκαδημαϊκῆς καὶ Ἐκκλησιαστικῆς Θεολογικῆς Παιδείας

ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ Κ. ΤΣΙΤΣΙΓΚΟΥ*

Κατὰ τὸν ἅγιο Διονύσιο τὸν Ἀρεοπαγίτη, ὁ χριστιανικὸς Θεὸς ἐνέχει ἓνα διπλὸ γνῶρισμα: κρυφὸ καὶ ἀποκαλυμμένο, ἄγνωστο καὶ γνωστό¹. Ἀντίστοιχα, ἡ θεολογικὴ προσέγγιση καὶ γνῶσις τοῦ Θεοῦ εἶναι διττῆ²: γνωστικὴ (βλ. πνευματικὸ «γάλα» καὶ «γνόφος ἀγνωσίας»), δηλ. Καταφατικὴ ἢ Ἀποφατικὴ ἀντιστοιχᾶ³, καὶ Χαρισματικὴ (βλ. «μέλι» ἢ «φῶς» τῆς θεοπτίας), δηλ. Μυστικὴ⁴. Τῆ

* Ὁ Σπ. Κ. Τσιτσιγκὸς εἶναι Ἄν. Καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν.

1. Ἐπιστολὴ 9, 1, MPG 3, 1105D, 1-9. Πρβλ. Ν. ΜΑΤΣΟΥΚΑ, «Γνώσις καὶ ἀγνωσία τοῦ Θεοῦ», *Κληρονομία* 2/1 (1970) 12, Α. Δ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ, *Ἠσυχαστικά*, τ. Α', Ἀθήνα 2006, σ. 31, Χ. Θ. ΚΡΙΚΩΝΗ, «Ἡ ὑπερβατικὴ Θεολογία ὡς μέθοδος θεογνωσίας κατὰ τὰ συγγράμματα Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου», *ΕΕΘΣΠΘ* 5 (1998) 67: «Ἄλλ' ὁ Διονύσιος μὲ τοὺς λόγους αὐτοὺς δὲν ἐννοεῖ διάκριση ἀνάμεσα στὶς δύο μεθόδους, τίς ὅποιες μπορεῖ νὰ ἀκολουθήσει κανεὶς, ἀλλὰ ἀνάμεσα στὴ θεολόγησι κατὰ τὰ ἀνθρώπινα, ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος, καὶ στὴ μυστικὴ ἐμπειρία ἀπὸ τὸ ἄλλο».

2. Ἐπιστολὴ 9, 1. Πρβλ. Χ. Θ. ΚΡΙΚΩΝΗ, «Ἡ ὑπερβατικὴ Θεολογία ὡς μέθοδος θεογνωσίας κατὰ τὰ συγγράμματα Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου», *ΕΕΘΣΠΘ* 5 (1998) 67: «Ἄλλ' ὁ Διονύσιος μὲ τοὺς λόγους αὐτοὺς δὲν ἐννοεῖ διάκριση ἀνάμεσα στὶς δύο μεθόδους, τίς ὅποιες μπορεῖ νὰ ἀκολουθήσει κανεὶς, ἀλλὰ ἀνάμεσα στὴ θεολόγησι κατὰ τὰ ἀνθρώπινα, ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος, καὶ στὴ μυστικὴ ἐμπειρία ἀπὸ τὸ ἄλλο».

3. ΚΛΗΜ. ΑΛ., *Στρωματεῖς*, βιβλ. Β, MPG 8, 948 Α, ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Λόγος κθ'*, *θεολογικὸς τρίτος, περὶ Υἱοῦ*, ΒΕΠΕΣ 59, 239.16-19. Πρβλ. Μ. Π. ΜΠΕΓΖΟΥ, «Ἀνατολικὴ Ἠθικὴ καὶ Δυτικὴ Τεχνικὴ: Τὸ ὀρθόδοξο ἦθος ἐνώπιον τῆς προηγμένης τεχνολογίας», στό: *Ἄνθρωπος καὶ Κοινωνία*, Πάφος 1991, σ. 37 ἐξ., ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Διαλεκτικὴ Φυσικὴ καὶ Ἐσχατολογικὴ Θεολογία*, σ. 38, 109, Α.Χ. ΣΙΑΣΟΥ, *Μυρσίνη - Ἀσκητικὴ τῆς ἔρευνας*, Ἀθήνα 2007, σ. 247, Ι. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Φιλοσοφία καὶ Πίστις κατὰ τὸν Γρηγόριο Νύσσης*, Ἀθήνα 1996, σ. 20.

4. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΟΥ, Ἐπιστολὴ Θ', MPG 3, 1105D, 1-9: «... Διττὴν εἶναι τὴν τῶν θεολόγων παράδοσιν, τὴν μὲν ἀπόρρητον καὶ μυστικὴν, τὴν δὲ ἐμφανὴ καὶ γνωριμωτέραν καὶ τὴν μὲν συμβολικὴν καὶ τελεστικὴν, τὴν δὲ φιλόσοφον καὶ ἀποδεικτικὴν, καὶ συμπλέκτικα τῶ ῥητῶ τὸ ἄρρητον. Καὶ τὸ μὲν πείθει καὶ καταδέεται τῶν λεγομένων τὴν ἀλήθειαν, τὸ δὲ δρᾶ καὶ ἐνιδρύει τῶ θεῶ ταῖς ἀδιδάκτοις μυσταγωγίαις».

διπλή (διαλεκτική και αποδεικτική, κατά τὸν ἅγιο Γρηγόριο τὸν Παλαμᾶ⁵) αὐτὴ μεθοδολογία τῆς Θεολογίας περιγράφουν ὅλοι σχεδὸν οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας⁶. Γι' αὐτό, στὴν ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας ὑπῆρξαν Πατέρες ἀγράμματοι (ὅπως ὁ Μ. Ἀντώνιος) καὶ πανεπιστήμονες⁷ (ὅπως ὁ Μ. Βασίλειος), ὅμως ἀμφότεροι ὀνομάστηκαν ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία «Μεγάλοι»⁸.

Ἄλλ' ἐνῶ ἡ, κατὰ τὸν Εὐσέβιο Καισαρείας, «ἐκκλησιαστικὴ Θεολογία» διακρίνεται⁹, ἐντούτοις δὲν διαχωρίζεται¹⁰ τῆς ἀκαδημαϊκῆς¹¹. Ἄν καὶ ὑφίσταται

5. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, Ἔργα, ΕΠΕ, τ. 2, σ. 270: «Ὅθεν δείκνυται καὶ διπλοῦν εἶναι τὸ εἶδος τῆς ἀληθείας, ὧν τὸ μὲν τέλος ἐστὶ τῆς θεοπνεύστου διδασκαλίας, τὸ δὲ μὴ ἀναγκαῖον μηδὲ σωτήριον ζητεῖ μὲν ἢ ἔξω φιλοσοφία, ἐπιτυγχάνει δὲ ἥπτον». Πρὸβλ. ΚΛΗΜ. ΑΛΕΞ., *Παιδαγωγός Γ'*, XI, *Στρωματεῖς Β'*, II, V, I, H, ΒΕΠΕΣ 7, 223. 310. 316. 317, 8, 303: «εἰρηται δὲ ὡς καὶ τὸ τῆς πίστεως καὶ τὸ τῆς ἀποδείξεως γένος διττόν, τὸ μὲν πειθῶ μόνον ταῖς ψυχαῖς τῶν ἀκουόντων, τὸ δὲ ἐπιστήμην ἀπεργαζόμενον».

6. Ν. Α. ΜΑΤΣΟΥΚΑ, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία*, τ. Α', σ. 138.

7. Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν Παροιμιῶν* 6, MPG 31, 397AB, *Πρὸς τοὺς νέους ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων* 3, F. BOULENGER, Société d'édition "Les belles Lettres", Paris 1965, p. 44, 11 ἐξ.

8. Γιὰ τὴ σχέση λογικῆς καὶ ἐμπειρικῆς γνώσης στὸ ἴδιο πρόσωπο ὁ ἅγιος Νικόλαος Καβάσιλας (1322-1323) γράφει: «*Ἠρώτησας πῶς ἀτελεῖς εἰσὶν, οἱ μὴ μετὰ λόγου τὴν ἀρετὴν μετιόντες, ὅπερ αὐτόθεν φαίνεται· ἀτελεῖς γὰρ εἰσὶ, κατὰ τὸ μὴ καὶ σοφοὶ εἶναι. Εἰ γὰρ καὶ ἅγιοι εἰσιν, ὅμως ἐν τῷ παρόντι βίῳ ἐλλείπουσι τινὸς ἀνθρωπίνου ἀγαθοῦ, ὃ λαβεῖν ἐδύναντο· ἀτελεῖς γὰρ ἐστὶν ἕκαστον, ὅταν μὴ γένηται ἐν τῷ ἀγαθῷ ἐνεργεῖα, πρὸς ὃ ἦν ἐν δυνάμει. Ἐν δυνάμει γὰρ οἱ ἀνθρώποι πρὸς τὴν σοφίαν εἰσὶ, καθόσον εἰσὶ καὶ ἐπιστήμης δεκτικοί· εἰ μὴ ποῦ λάβοιεν διὰ τῆς χάριτος, τὴν σοφίαν καὶ τὴν διδασκαλίαν, ὡςπερ ἐπὶ τῶν Ἀποστόλων ἐγένετο· οὗτοι γὰρ οὐκέτι εἰσὶν ἀτελεῖς· οἱ δὲ μὴ οὕτω δεξάμενοι τὴν σοφίαν, ἅγιοι μὲν εἰσιν, τὸ παθητικόν τῆς ψυχῆς παιδεύσαντες, σοφοὶ δὲ οὐκέτι· καὶ οὕτως εἰσὶν ἀτελεῖς, ὥστε καὶ ζητοῦσι παρὰ τῶν σοφῶν ἁγίων μαθάνειν ἂ δεῖ» (ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, *Τῷ ὠσπιαρίῳ Θεσσαλονίκης τῷ Συναδηῶν*, Ms. gr. Paris 1213, ff. 297-297 V). Πρὸβλ. π. Ι. ΡΩΜΑΝΙΔΗ, *Πατερικὴ Θεολογία*, σ. 192: «Ὁ πραγματικὸς θεολόγος ὅμως φωτίζεται διπλά. Σ' αὐτὸν πρέπει νὰ φωτισθῆ καὶ ἡ λογικὴ, διὰ τῆς Κατηχήσεως, κυρίως ὅμως φωτίζεται ὁ νοῦς, δηλαδὴ ἡ καρδιά του, ἡ πνευματικὴ καρδιά».*

9. Βλ. Ι. Δ. ΖΗΖΙΟΥΛΑ, *Ἡ Κτίσις ὡς Εὐχαριστία*, Ἀθήνα 1992, σ. 25-26.

10. Βλ. D. BRAKKE, *Athanasius and the Politics of Asceticism*, Oxford: Clarendon Press, 1995. Ὁ ΜΗΤΡ. ΓΕΡΘΘΕΟΣ ΒΛΑΧΟΣ (*Μεταξὺ δύο αἰώνων*, σ. 125), ἐρμηνεύοντας τὴν ἔννοια τῆς «διπλῆς ἀλήθειας», γράφει ὅτι, σύμφωνα μὲ τοὺς ἁγίους Πατέρες, ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴ λογικὴ ἔρευνά τὴν κτίσι, ἐνῶ μὲ τὸν νοῦ τὸν Θεοῦ, θέλοντας νὰ διατηρήσει ὀξέως τὴ διάκριση μεταξὺ λογικῆς καὶ νοῦ. Ὅμως, κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, βγάζει ἔξω ἀπὸ τὴν ὀλικὴ πρόσληψη καὶ τὸν ἁγιασμό τῆς ψυχοσωματικῆς ὑπαρξῆς τοῦ ἀνθρώπου τὴ λογικὴ (βλ. ψυχικὸ δυϊσμό), θεωρώντας τὴν ἄμοιρη τῆς Θ. Χάρης. Ἀντίθετα, ὅσοι ἀπὸ τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἦσαν καὶ ἐπιστήμονες δὲν εἶχαν «ἀμαρτωλὴ» λογικὴ καὶ «ἁγιασμένο» νοῦ, ἀλλὰ καὶ τὰ δύο ἁγιασμένα (θεωμένα), ἀλλιῶς μιλάμε γιὰ σχιζοειδεῖς καταστάσεις.

11. Βλ. Ε. Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, «Εἰδοποιὰ Γνωρίσματα τῆς Ὁρθοδόξου Θεολογίας», ὅπ.π. Τὰ τε-

διάκριση μεταξύ «λόγου» και «καρδίας», παράλληλα υπάρχει και αλληλοπεριχώρηση¹², σύμφωνα με την Ζ΄ Οικουμενική Σύνοδο¹³, αλλιώς στην καρδιά θα είμαστε Χριστιανοί, ενώ στο μυαλό Παγανιστές. Διακρίνουν μὲν ὁ ἀδελφοθέος Ἰάκωβος¹⁴ καὶ ὁ ἀπόστολος Παῦλος¹⁵ τὴν «ἄνωθεν» ἀπὸ τὴν «ἐπίγειον» ἢ «δαιμονιώδη» σοφία, ὅχι ὅμως μὲ κάποια πώλωση τύπου *Διαλεκτικῆς Θεολογίας* (Κ. Barth), ὅπως λ.χ. τῶν αἰρετικῶν Τατιανῶ¹⁶ καὶ Τερτυλλιανῶ¹⁷, ἢ τοῦ

λευταῖα χρόνια ἔχει γίνει προφορικῶς καὶ γραπτῶς πολὺς λόγος καὶ στὴ χώρα μας γύρω ἀπὸ τὴ διακριτικὴ αὐτὴ σχέση μεταξύ λατρείας καὶ σχολικῆς διδασκαλίας, ὅσον ἀφορᾷ τὸ μάθημα τῶν «Θρησκευτικῶν». Ἐπικρατεῖ δὲ μεγάλη σύγχυση, τέτοιου μάλιστα βαθμοῦ καὶ εἶδους, ὥστε νὰ ὑφίστανται ἀντιδικίες ἀφ' ἑνὸς μὲν μεταξύ πανεπιστημιακῶν καὶ Μοναχῶν (πρβλ. λ.χ. *Τὸ Ἅγιον Ὅρος καὶ ἡ Παιδεία τοῦ Γένους μας*, 1984), ἀφ' ἑτέρου μεταξύ Ὑπουργείου (ὅπως καὶ Σχολικῶν Συμβούλων) καὶ καθηγητῶν. Στὴ διαμάχη αὐτὴ, στὸ μεταξύ, παρεμβαίνουν καὶ πρόσωπα ἢ φορεῖς, πού α priori καὶ γιὰ διάφορους λόγους (ψυχολογικούς, κοινωνικούς, ἠθικούς, πολιτικούς κ.λπ.) εἶναι γνωστὸ ὅτι διάκινται ἐχθρικά πρὸς τὴ Θρησκεία, τὸν Χριστιανισμό, τὴν Ἐκκλησία, καὶ κατὰ συνέπεια πρὸς τὴ Θεολογία. Τὸ κέντρο τῆς ὡς ἄνω διαμάχης συγκροτοῦν δύο κυρίως παρατάξεις: οἱ «ὀρθολογιστές» καὶ οἱ «συναισθηματικοί» (Παραδοσιακοί, «Νεορθόδοξοι» κ.λπ.), ἐπικαλοῦμενοι ἀμφότεροι «θεολογικά» ἐπιχειρήματα. Στὴ διαλεκτικὴ αὐτὴ ἐντάσσεται καὶ τὸ πρόβλημα τῆς βαθμολογίας (ἐνῶ οἱ πλέον ἀκράϊοι εἰσρηγνύονται τὸ προαιρετικὸ τῆς φοίτησης ἢ καὶ τὴν κατάργηση, τὸν μὴ σχολικὸ ἐκκλησιασμό καὶ τὴ σχολικὴ ἐξομολόγησι κ.λπ.) τῶν Θρησκευτικῶν, τῆς πρώτης δηλ. μερίδας, πού ὑποστηρίζει τὴν κανονικὴ βαθμολόγησι ὅπως κάθε γνωστικοῦ μαθήματος, ἐνῶ τῆς δευτέρας τὴ μὴ βαθμολόγησι, δοθέντος ἐνὸς ἰδιάζοντος (ὑπαρξιακὰ καὶ προσωναλιστικά) κλίματος, πού λειτουργεῖ κατὰ τὴ διάρκειά τῶν «Θρησκευτικῶν» μέσα στὴ σχολικὴ Τάξι. Εἶναι ἀλήθεια, πάντως, ὅτι μεταξύ Θεοῦ κηρύγματος καὶ σχολικῆς διδασκαλίας ὑφίστανται καὶ ὁμοιότητες ἀλλὰ καὶ διαφορές, ἀντίστοιχες τῶν «σχέσεων» Πνευματικοῦ Πατρὸς - τέκνων καὶ Διδασκάλου - μαθητῶν, καὶ γι' αὐτὸ δὲν ἐπιτρέπεται οὔτε σύγχυση, οὔτε ὑποκατάστασι τοῦ μὲν ἀπὸ τοῦ δέ, διότι τότε θὰ ὀδηγηθοῦμε στὴν πίστη λ.χ. τῶν Κουάκερων, σύμφωνα με τὴν ὁποία ὁ «ἐσωτερικὸς φωτισμός» καθιστᾷ περιττὴ τὴ θεολογικὴ Παιδεία, ἔτσι ὥστε ὁ ἀγρότης, γιὰ παράδειγμα, νὰ ἐννοεῖ καλύτερα ἀπὸ τὸν ἐπιστήμονα Θεολόγο τὴν Ἁγ. Γραφή, “et si necesse sit, interpretari potest” (*Barklaui Apol.* θέσι 10, 19).

12. Ε. Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, *Κριτικὴ Εἰσαγωγή εἰς τὸ Ζήτημα τῶν Σχέσεων Θρησκείας καὶ Γνώσεως*, σ. 41. Γιὰ τὴν ἱστορία τῆς συνδυαστικῆς θεώρησης θεολογίας καὶ ἐπιστήμης βλ. Σ. ΤΡΙΑΝΤΑΡΗ-ΜΑΡΑ, *Ἡ γνώσι καὶ ἡ πίστι στὸν Ἰωάννη Φιλόπονο*, Κατερίνη 2001, σ. 263, ὑποσ. 512. Ἐρευνητές, ὅπως ὁ G. L. PRESTIGE (*God in Patristic Thought*, London: Heinemann 1969, pp. xiii, 68 ἐξ.), ὑποστηρίζουν τὴν ἀνάγκη συναλληλίας μεταξύ Φιλοσοφίας καὶ Θεολογίας.

13. Κ. ΚΟΡΝΑΡΑΚΗ, «Ἡ ἐπιστημονικὴ ταυτότητα τῆς Θεολογίας καὶ ἡ θέσι τῆς στὸν διεπιστημονικὸ διάλογο», σ. 101.

14. 3, 1-4, 4.

15. Α΄ Κορ. 1, 18-31. 2, 6-10. 12, 8-9, Β΄ Κορ. 1, 12.

16. ΤΑΤΙΑΝΟΥ, *Λόγος πρὸς Ἑλληνας*, MPG 6, 804.

17. TERTULLIANI, *Apologeticum* 16, MPL 1, 580-581, *De praescriptione haereticorum* 7, MPL 2, 9.

Bertrand Russel¹⁸. Κατὰ τὸν Μ. Βασίλειο¹⁹, οἱ δύο σοφίες δὲν εἶναι ἀντίθετες, ἀλλ' ἀποτελοῦν ἓνα δένδρο, στὸ ὁποῖο ἡ μὲν κοσμικὴ σοφία δίνει τὰ φύλλα, ἡ δὲ Θεία σοφία τοὺς καρπούς²⁰. Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς ποὺ δὲν ὀμιλεῖ γιὰ «δύο ἀλήθειες»²¹, ἀλλὰ γιὰ «διπλοῦν εἶδος ἀληθείας», δηλ. γιὰ διπλὴ (γνωσιολογική) μέθοδο²² –ἀντίθετα ἀπὸ τὸν Βαυλαάμ, ποὺ πρέσβευε ὅτι ἡ γνωσιολογικὴ μέθοδος εἶναι ἐνιαία τόσο γιὰ τὰ κτιστὰ ὅσο καὶ γιὰ τὸ ἄκτιστο– δὲν ἀπορρίπτει παντελῶς τὴν κοσμικὴ σοφία, ἀλλὰ δὲν τὴ θεωρεῖ ὡς ἀπαραίτητη γιὰ τὴν πνευματικὴ *κάθαρση*, τὸν *φωτισμὸ* καὶ τὴ *θέωση*. Γενικά, οἱ ἀνατολικοὶ Πατέρες δὲν ἀποδέχονται, κατὰ τὸν Σχολαστικισμό²³, διπλὸ νόημα τῆς Ἁγίας Γραφῆς²⁴, δηλ.

18. B. RUSSEL, *The Scientific Outlook*, Routledge 1931, pp. 71, 94-95, τοῦ ἴδιου, *Religion and Science*, New York 1935. Πρόκειται γιὰ τὴ λεγόμενη σχετικὴ γνωσιολογικὴ ὑπερβατικότητα (βλ. Κ. Ε. ΠΑΠΑΠΕΤΡΟΥ, *Ἡ Ὁρθόδοξος Ἀπολογητικὴ εἰς τὴν Ἐποχὴν μας*, Ἀθῆναι 1971, σ. 29).

19. Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Πρὸς τοὺς νέους, ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων*, MPG 31, 564-588.

20. Π. Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Ἡ ἔννοια τῆς διπλῆς γνώσεως κατὰ τὸν Γρηγόριον Παλαμᾶν», *Θεολογικά Μελετήματα*, Θεσσαλονίκη, 3 (1977) 145.

21. ΜΗΤΡ. Ι. ΒΛΑΧΟΥ, «Ὁρθόδοξη Θεολογία καὶ Ἐπιστήμη», 1998, www.pelagia.org. Μάλιστα δέ, ὁ ὡς ἄνω Μητροπολίτης (ὄπ.π.) γράφει ὅτι μὲ τὴ λογικὴ ἐρευνοῦμε τὴ Φύση/κτίση, ἐνῶ μὲ τὸν νοῦ τὸν Θεό. Ἐνας τέτοιος ὅμως διαχωρισμὸς ἀφ' ἑνὸς διαιρεῖ αὐθαίρετα τὸν ὅλο ἄνθρωπο, καὶ ἀφ' ἑτέρου ἀφήνει «ἀφώπιση» τὴν ἀνθρώπινη λογικὴ, ἡ τουλάχιστον τὴ θεωρεῖ «κατώτερη» τοῦ φωτισμένου νοῦ. Πρὸβλ. Χ. Γ. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νηπτικοὶ καὶ Πατέρες τῶν Μέσων Χρόνων*, σ. 347, ὅπου παραπέμπει στὴν ἐρωτηματικὴ πρόταση τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ: «Πῶς οὖν μία ἢ διὰ τούτων [τῶν σοφιῶν] ἀλήθεια;» (Ἐπερ ἡσυχάζόντων 2, 1, 6).

22. Π. Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς», *ΘΗΕ* (1964) 790.

23. Ἡ θεωρία τῶν διπλῶν ἀληθειῶν δέχεται ὅτι ἐπὶ ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ζητήματος δύναται νὰ ὑπάρχει διπλὴ ἀλήθεια (φιλοσοφικὴ καὶ θεολογικὴ). Ἡ θεωρία αὕτη προέχεται ἀπὸ τοὺς Ἄραβες φιλόσοφους (κύκλους Ἀβερροϊστῶν). Ἀπ' αὐτοὺς τὴν πῆρε ὁ αὐτοκράτορας Φρειδερίκος Β' (1215-1250), ἀλλὰ πρῶτος τὴν ἀνέπτυξε συστηματικὰ ὁ Γουλιέλμος Occam (1270-1347) καί, στὴ συνέχεια, ὁ Duns Scotus. Ἡ θεωρία αὕτη οὐσιαστικὰ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο εἰμὴ ἓνας συγκεκαλυμμένος Σκεπτικισμὸς (Skepticism), ὅτι δηλ. ὁ ἄνθρωπος τελικὰ δὲν μπορεῖ νὰ βρεῖ τὴν ἰσχύουσα ἀλήθεια, διότι ὅ,τι γιὰ τὸν ἓνα ἰσχύει ὡς ἀλήθεια, γιὰ τὸν ἄλλο εἶναι ψεῦδος. Ἀλλὰ, κάθε Σκεπτικισμὸς πέφτει στὴν ἐξῆς αὐτοαντίφαση: Ἐνῶ, ἀπ' τὴ μία, ἰσχυρίζεται ὅτι δὲν ὑπάρχει ἀπόλυτη ἀλήθεια, ἀπ' τὴν ἄλλη παρουσιάζει αὐτὸν τὸν ἰσχυρισμὸ του ὡς ἀπόλυτα ἀληθῆ!

24. Ν. Α. ΜΑΤΣΟΥΚΑ, *Ἐπιστήμη, Φιλοσοφία καὶ Θεολογία*, Θεσσαλονίκη 1990², σ. 57, Ι. Θ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Μόρφωση καὶ Μεταμόρφωση*, Ἀθῆνα 2000, σ. 364.

τή «διπλή αλήθεια»²⁵, ή τή λεγόμενη *ασύμπωτη παραλληλία*²⁶. Ὁ Ἦουχασμὸς ἀνέκαθεν ἀντιτασσόταν σὲ κάθε μορφή Καρτεσιανῆς²⁷, Θωμιστικῆς καὶ Δομινικανικῆς²⁸ διαρχίας²⁹ καὶ Μανιχαϊσμοῦ³⁰. Οἱ Ἄκτιστες Ἐνέργειες τοῦ Θεοῦ

25. Γιὰ τὸ ζήτημα τῆς «διπλῆς αλήθειας» βλ. Ε. Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, *Κριτικὴ Εἰσαγωγή εἰς τὸ Ζήτημα τῶν Σχέσεων Θρησκείας καὶ Γνώσεως*, σ. 36, Χ. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΥ, *Λεξικὸν Φιλοσοφίας*, Θεσσαλονίκη 19652, σ. 103, Β. Α. ΚΑΛΟΓΕΡΑ, *Ἡ θρησκεία ἀπὸ ἐπιστημονικὴ καὶ φιλοσοφικὴ ἀποψη*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 12, Α. Κ. ΜΠΑΡΤΖΕΛΙΩΤΗ, *Φιλοσοφία καὶ Ἐπιστήμη*, σ. 68, Ν. Α. ΜΑΤΣΟΥΚΑ, *Ἐπιστήμη, Φιλοσοφία καὶ Θεολογία*, Θεσσαλονίκη 1990², σ. 57, Γ. ΚΩΣΤΑΡΑ, *Φιλοσοφικὴ προπαιδεία*, Ἀθήνα 2003⁸, σ. 373, Ρ. SHERRARD, *Τὸ Ἱερό στῆ Ζωὴ καὶ στὴν Τέχνη*, μτφρ. Ι. Ροηλίδη, ἐκδ. ΑΚΡΙΤΑΣ, Ἀθήνα 1994, σ. 12, Π. Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Ἡ ἔννοια τῆς διπλῆς γνώσεως κατὰ τὸν Γρηγόριον Παλαμῶν», *Θεολογικὰ Μελετήματα*, Θεσσαλονίκη, 3 (1977) 141-150, Ν. Α. ΜΑΤΣΟΥΚΑ, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία – Εἰσαγωγή στὴ θεολογικὴ γνωσιολογία*, Θεσσαλονίκη 1990², σ. 175, G. METALLINOS, “Faith and Science in Orthodox Gnosiology (SIC) and Methodology”, <http://www.romanity.org/mir/me01en.htm>, π. Γ. Δ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, «Πίστη καὶ Ἐπιστήμη στὴν Ὁρθόδοξη Γνωσιολογία», στό: *Ὁρθοδοξία καὶ Φυσικὲς Ἐπιστήμες*, ἐκδ. Ἐνώση Ἑλλήνων Φυσικῶν, Ἀθήνα 1996, σ. 15-23, ΜΗΤΡ. ΙΕΡΘΕΟΥ ΒΛΑΧΟΥ, *Μεταξὺ δύο αἰῶνων*, Λεβάνεια 2000, σ. 123-128, ΑΡΧΙΕΠ. Α. ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΤΟΥ, «Ἡ Ὁρθοδοξία πρὸ τῆς ραγδαίας ἐξελιξέως τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν», *Ἐπιστήμες, Τεχνολογίες Αἰχμῆς καὶ Ὁρθοδοξία*, σ. 34-35.

Κατὰ ἓνα πῶδ σύγχρονο σῆμα, ὄλες οἱ ἔννοιες διαιροῦνται σὲ καθημερινές (λ.χ. τὸ αἶσθημα τῆς δύνανμης, τὸ αἰσθητὰ μεγάλο, ἡ γρήγορη κίνηση καὶ τὸ νέο κ.λπ.) καὶ ἐπιστημονικές, οἱ δὲ θρησκευτικές (ἔννοιες) ἐντάσσονται στὶς πρῶτες (βλ. Α. ΒΥΓΚΟΤΣΚΙ, *Σκέψη καὶ γλῶσσα*, μτφρ. Α. Ρόδη, ἐκδ. Γνώση, Ἀθήνα 1988, σ. 212, Θ. ΒΑΡΕΛΗ, *Ψυχολογικὴ καὶ παιδαγωγικὴ θεώρηση τῆς ἀνάπτυξης τῆς θρησκευτικότητας τοῦ παιδιοῦ στὴ σχολικὴ ἡλικία*, Ἀθήνα 2000, σ. 127-128). Ὅμοιος, ἡ <διπλὴ αλήθεια> μπορεῖ νὰ ἐννοηθεῖ μὲ βάση τὸν «διαστατό» (βλ. compartmentalization) τρόπο σκέψης (βλ. R. W. CRAPPS, *An Introduction to Psychology of Religion*, Mercer University Press, Macon, Georgia, reprint 1995, p. 204).

26. Μ. Π. ΜΠΕΓΖΟΥ, *Διαλεκτικὴ Φυσικὴ καὶ Ἐσχατολογικὴ Θεολογία*, σ. 77, 209.

27. Τὴν Εὐκλείδεια λογικὴ καταγγέλλει ἐμφαντικὰ ὁ F. M. DOSTOYEVSKY (*Ἀδελφοὶ Καραμάζοφ*, Β 5, μτφρ. Α. Ἀλεξάνδρου, Ἀθήνα, ἐκδ. Γκοβόστη, 1954, τ. 2, σ. 85). Πρβλ. Μ. Π. ΜΠΕΓΖΟΥ, «Ἀνατολικὴ Ἠθικὴ καὶ Δυτικὴ Τεχνικὴ», *Ἀνθρωπος καὶ Κοινωνία*, Πάφος 1991, σ. 37.

28. S. CLARK, “Inversion, Misrule and the Meaning of Witchcraft”, *Past and Present* 87 (1980) 98-127. Κυρίως ὁ Nicolas Malebranche ἀνέλαβε νὰ γίνετ ὁ Ἀκινάτης τοῦ Καρτεσιανισμοῦ (βλ. C. C. GILLISPIE, ὄπ.π., σ. 150).

29. Σειρ. 38, 1-15. Βλ. Ε. ΒΟΥΛΓΑΡΗ, *Λογικὴ ἐκ παλαιῶν τε καὶ νεωτέρων συνερανισθείσα*, Λειψία 1766, σ. 66 ἐξ. Πρβλ. J. NEUSNER et al. (Eds.), *Religion, Science, and Magic*, p. 126, Α. Κ. ΜΠΑΡΤΖΕΛΙΩΤΗ, *Φιλοσοφία καὶ Ἐπιστήμη*, σ. 102, Δ. Γ. ΤΣΑΜΗ, *Ἡ πρωτολογία τοῦ Μ. Βασιλείου*, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 25, Χ. Α. ΤΕΡΕΖΗ, *Ἡ Θεολογικὴ Γνωσιολογία τῆς Ὁρθόδοξης Ἀνατολῆς*, Ἀθήνα 1993, σ. 56, Κ. ΚΟΡΝΑΡΑΚΗ, «Ἡ ἐπιστημονικὴ ταυτότητα τῆς Θεολογίας καὶ ἡ θέση τῆς στὸν διεπιστημονικὸ διάλογο», *Πρακτικὰ Γ' Συμποσίου Θεολογικῶν Σχολῶν Ἀθηνῶν – Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 100, Μ. Π. ΜΠΕΓΖΟΥ, *Διαλεκτικὴ Φυσικὴ καὶ Ἐσχατολογικὴ Θεολογία*, σ. 107, 71-72: «... ἡ θρησκευτικὴ γλῶσσα ὀφείλει νὰ ἀποφεύγῃ τὴν διχοτόμησιν τοῦ κόσμου εἰς τὴν ἀντικειμενικὴν καὶ τὴν ὑποκειμενικὴν του πλευράν... Δὲν ἐπιτρέπεται νὰ κατακεραματίζωμεν τὶς δύο γλῶσσες».

30. Χ. Α. ΤΕΡΕΖΗ, *Ἡ Θεολογικὴ Γνωσιολογία τῆς Ὁρθόδοξης Ἀνατολῆς*, σ. 29. Κατὰ τὸν

διαποτίζουν όλη την κτίση³¹ (άκόμα και τὰ κύτταρά μας), τελεσιουργώντας μιὰ «κοσμική λειτουργία»³². Σήμερα, γράφει ό Sir Arthur Stanley Eddington, δέν έχουμε σαφή διάκριση μεταξύ φυσικοῦ και ὑπερφυσικοῦ³³. Ἡ διχοτόμηση μεταξύ ὕλης και πνεύματος («θεός δέ άνθρωπῶ οὐ μείγνυται»³⁴) ἀπηχεῖ σαφῶς τόν Πλατωνικό μῦθο τοῦ σπηλαίου³⁵. Ἡ ἀληθής γνώση/σοφία (εἴτε φυσική, εἴτε ὑπερφυσική) δέν μπορεῖ παρὰ νά πηγάζει ἀπό τόν (ἕνα και ἀληθινό) Θεό³⁶. Ὁ Θεός φωτισμός δηλ. προηγείται, προκειμένου νά ἀξιοποιηθεῖ ἀπό τόν ἄνθρωπο ἀκόμα και αὐτή ἡ Φυσική Ἀποκάλυψη³⁷. Κατὰ συνέπεια, ἡ Παιδεία μόνο μεθοδολογικά μπορεῖ νά διαιρεθεῖ σέ θεωρητική ἢ πρακτική, θρησκευτική ἢ τεχνοκρατική, ἀλλ' ὄχι και ὀντολογικά, διότι τότε θά ὀδηγηθοῦμε στή σχιζοφρένεια (βλ. Μονοφυσισμó) τοῦ δυτικοῦ Πολιτισμοῦ, ξένου πρὸς τήν ἰουδαιοχριστιανική Παράδοση. Ὁ Θ. Λόγος ἀποκαλύπτεται στόν «κατ' εἰκόνα» Του ἀνθρώπινο λόγο χωρὶς νά τόν ἀκυρώνει, και ἡ θρησκευτική πίστη μέσα στή λογική³⁸

G. W. F. HEGEL ("De orbitis planetarum", Jena (1801) 1831, in: *Werke*, Frankfurt, E. Moldenhauer-K. M. Michel (1971) 1980, XI, 241, XII, 221-222, XVI, 318, 398, XVII, 74, 474), ό δυαλισμός κατάγεται ἀπό τόν Ζωροαστριισμό και τόν Γνωστικισμό.

31. Ν. ΜΑΤΣΟΥΚΑ, «Ἡ ἐπενέργεια τοῦ Ἁγίου Πνεύματος εἰς τήν φυσικήν και ἱστορικήν πραγματικότητα», στό συλλογικό τόμο *Τό Ἅγιον Πνεῦμα* (Σεμινάριο θεολόγων Θεσσαλονίκης 5), σ. 173-4, Χ. Α. ΤΕΡΕΖΗ, *Ἡ Θεολογική Γνωσιολογία τῆς Ὁρθόδοξης Ἀνατολῆς*, Ἀθήνα 1993, σ. 21, V. NEACSU, «Ἡ θεολογική γνωσιολογία ὡς θέωση κατὰ τόν ἅγιο Γρηγόριο Παλαμά», *Γρηγόριος ό Παλαμάς* 827 (2009) 277-292.

32. Βλ. H. URS VON BALTHASAR, *Kosmische Liturgie, Das Weltbild Maximus' des Bekenners Einsiedeln* (Johannes-Verlag) 19612. Πρβλ. J. DANIELOU, *L'Étre et le Temps chez Grégoire de Nysse*, Leiden (Brill) 1970.

33. A. S. EDDINGTON, *The Nature of the Physical World*, Cambridge 1948, pp. 309-313. Πρβλ. I. Δ. ΖΗΖΙΟΥΛΑ, *Ἡ Κτίση ὡς Εὐχαριστία*, σ. 25-26.

34. *Συμπόσιον* 203a, Oxford, Clarendon Press, 1901, 1967.

35. ΠΛΑΤΩΝ, *Πολιτεία Ζ'*, 514a-521b.

36. Α' Βασ. 2, 3, Ἰακ. 1, 17: «Πάσα δόσις ἀγαθή και πᾶν δώρημα τέλειον ἄνωθεν ἐστι καταβαῖνον ἀπό τοῦ πατρὸς τῶν φώτων». Πρβλ. Π. ΒΡΑΪΛΑ-ΑΡΜΕΝΗ, *Φιλοσοφικά ἔργα*, Ἀθήνα 1973, σ. 62, Λ. Χ. ΣΙΑΣΟΥ, *Πατερική Κριτική τῆς Φιλοσοφικῆς Μεθόδου*, σ. 33, Σ. Κ. ΤΣΙΤΣΙΚΟΥ, *Ἡ ψυχή τοῦ Ἀνθρώπου κατὰ τόν ἱ. Χρυσόστομο*, σ. 153 ἐξ. Πρβλ. μορφωμένους και κατὰ κόσημον («θύραθεν») Ἁγίους (ἄγία Αἰκατερίνη, Τρεῖς Ἱεράρχες, μεγάλους Πατέρες κ.ἄ.).

37. Βλ. Σ. Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Ὁρθόδοξη και Σχολαστική Θεολογία*, Ἀθήνα χ.χ., σ. 71. Στήν ὀρθόδοξη Παράδοση, ἀκόμα και ἡ διάκριση τῆς Θ. Ἀποκαλύψεως σέ φυσική και ὑπερφυσική καθίσταται προβληματική (βλ. Σ. ΤΡΙΑΝΤΑΡΗ-ΜΑΡΑ, *Ἡ γνώση και ἡ πίστη στόν Ἰωάννη Φιλόπονο*, σ. 325).

38. Τό πνεῦμα αὐτό τῆς ὀρθόδοξης ἰσοροπίας («σχοινοβατεῖν») και τοῦ (ἀρχαιοελληνικοῦ) μέτρου, κατὰ τήν παρατήρηση σύγχρονου ἱστορικοῦ τῆς Τέχνης, ἀνταναλλάται στό ἔργο λ.χ. τοῦ

χωρίς να την καταργεί. Ἡ Ἁγία Γραφή καὶ οἱ Πατέρες³⁹ τῆς Ἐκκλησίας⁴⁰ συνάπτουν ἀρμονικὰ⁴¹ τὴ γνώση μὲ τὴν πίστη⁴², ἀφοῦ ἡ μία θεμελιώνει τὴν ἄλλη⁴³: «ἔστι γνῶσις προηγουμένη τῆς πίστεως, καὶ ἔστι γνῶσις τικτομένη ἐκ τῆς πίστεως», ὅπως χαρακτηριστικὰ σημειώνει Ἰσαὰκ ὁ Σύρος⁴⁴. Συνεπῶς, δὲν καταδικάζουν ἀπόλυτα οἱ Πατέρες⁴⁵ τὴ φυσικὴ γνώση ἢ τὴν ἀνθρώπινη σοφία γενικὰ. Κατὰ τὸν ἅγιο Ἰωάννη τὸν Δαμασκηνό, ἡ μελέτη τῆς Φύσης συνιστᾷ τὸ θεμέλιο τῆς Θεολογίας καὶ ἀποδεικνύει τὴ θεολογικὴ ἀλήθεια⁴⁶. Αὐτὸ ποῦ χριστιανικὰ καταδικάζεται εἶναι ἡ ἀντίληψη ὅτι ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο ἡ «ἐπίγειος»

Ἑλληνα καὶ Ὁρθόδοξο Δομήνικο Θεοτοκόπουλου (*El Greco*), ὁ ὁποῖος κατόρθωσε «να συνάψει τὴ γῆ μὲ τὸν οὐρανό, τὸ συγκεκριμένο μὲ τὸ ἀφηρημένο, τὸ ἐσωτερικὸ μὲ τὸ ἐξωτερικὸ, τὸν ἱστορικὸ χρόνο μὲ τὴν αἰωνιότητα». Ἀλλά, μήπως τὸ αὐτὸ πνεῦμα τῆς «γαλήνιας μεγαλοπρέπειας» δὲν ἐκφράζει ἀρχιτεκτονικὰ καὶ ἡ «Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ» (ὁ Ναὸς τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας);

39. Βλ. ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ, *Ἑλλην. Παθμ. Θεραπευτ., λόγ. Α΄*, ΚΛΗΜΗ ΑΛΕΞΑΝ., *Στρομ. Π 4, VII 10. VI κ.λπ.*

40. Περισσότερα γιὰ τὴ σχέση γνώσης καὶ πίστεως ἀπὸ ὀρθοδόξου ἐπόψεως βλ. Σ. Κ. ΤΣΙΠΙΓΚΟΥ, *Ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὸν ἱερό Χρυσόστομο*, σ. 209 ἔξ.

41. ΚΛΗΜΗ ΑΛΕΞ., *Στροματεῖς*, βιβλ. Β, MPG 8, 948Α.

42. Β΄ Πέτρο. 1, 5: «Ἐπιχορηγήσατε ἐν τῇ πίστει ὑμῶν τὴν ἀρετὴν, ἐν δὲ τῇ ἀρετῇ τὴν γνῶσιν». Βλ. Ἰω. 6, 69, Α΄ Ἰω. 4, 16, Ἐφεσ. 4, 13 καὶ 1, 17. Πρβλ. ΚΛΗΜ. ΑΛΕΞ., *Στροματεῖς*, λόγ. Ε΄, MPG 9, 9Α: «Οὔτε ἡ γνῶσις ἄνευ πίστεως, οὔθ' ἡ πίστις ἄνευ γνώσεως», ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ ΚΥΡΟΥ, *Λόγος Α΄, Περί πίστεως*, MPG 83, 816: «οὔτε γὰρ πίστις ἄνευ γνώσεως, οὔτε γνῶσις δίχα πίστεως γένοιο ἄν... Ἡγεῖται τῆς γνώσεως ἡ πίστις ἔπεται δὲ τῇ πίστει ἡ γνῶσις».

43. Ἦσ. 7, 9: «ἐὰν μὴ πιστεύσητε οὐδὲ μὴ συνήτε». Βλ. J. I. JENKINS, *Knowledge and Faith in Thomas Aquinas*, Cambridge University Press, 1997, Β. Ν. ΤΑΤΑΚΗ, *Θέματα Χριστιανικῆς καὶ Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας*, σ. 27-28. ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΥ, *De Utilitate Credendi*, MPL 42, 65-92: “credo, ut intelligam”. Ἡ ὡς ἄνω ὁμῶς Ἀρχὴ αὐτὴ ἐνδέχεται νὰ παρερμηνευθεῖ, ἔτσι ὥστε νὰ δηλώνει ὅτι μὲ τὴν πίστη ὀδηγεῖται ὁ ἄνθρωπος στὴ λογικὴ σύλληψη καὶ κατανόηση τῆς Θείας Ἀποκάλυψης. Μὲ ἄλλα λόγια, ἐξαίρεται ἡ διάνοια τοῦ ἀνθρώπου, θεωρούμενη ὡς ἓνα γνωστικὸ ὄργανο σύλληψης τοῦ Θεοῦ, ὅπως ἀκριβῶς καὶ κάθε φυσικοῦ γνωστικοῦ ἀντικειμένου. Τὸ ἀντίθετο (“*Intelligo ut credam*”) ὑποστήριξε ὁ Πέτρος Ἀβελάρδος, ὅπως καὶ ὁ Γρηγόριος Νύσσης (*Περί ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως* 87, MPG 46, 128C. Πρβλ. P. HELM, *Faith and Understanding*, Edinburgh University Press 1997). Πρβλ. I. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Φιλοσοφία καὶ Πίστη κατὰ τὸν Γρηγόριο Νύσσης*, σ. 29.

44. «Περί τοῦ πόσον γίνεται τὸ μέτρον τῆς γνώσεως καὶ τὰ μέτρα τὰ περὶ τῆς πίστεως», *Τὰ σωζόμενα ἀσκητικά*, λόγ. ιη΄, Ἀθήναι χ.χ., σ. 78-81, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 64.

45. ΙΩ. ΧΡΥΣ., *Εἰς τὸ γενέθλιόν του Σωτῆρος*, MPG 56, 388: «Τὸ οὖν κατὰ φύσιν ζητεῖσθω, τὸ δὲ ὑπὲρ φύσιν τιμάσθω, οὐχ ὡς φευκτέον, ἀλλ' ὡς ἀπόρροητον καὶ σιωπῆ τιμᾶσθαι ἄξιον».

46. Πρβλ. Β. Ν. ΤΑΤΑΚΗ, *Θέματα Χριστιανικῆς καὶ Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας*, Ἀθήναι 1952, σ. 69, Ε. Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, «Εἰδοποιὰ Γνωρίσματα τῆς Ὁρθοδόξου Θεολογίας», ὅπ.π.

γνώση ταυτίζεται ή άγει στο άπόλυτο Άγαθό. Μόνο δηλ. ή άπολυτοποίηση τής «θύραθεν» Παιδείας, σύμφωνα με τόν Γρηγόριο τόν Θεολόγο, μπορεί να στρέψει τόν άνθρωπο κατά τής Θ. Πρόνοιας⁴⁷. Σε μία τέτοια περίπτωση, ή «θύραθεν» σοφία προσκολλά τόν άνθρωπο στόν κόσμο τούτο⁴⁸. Η *Σαρκούμενη Θεολογία* κατανοείται ως λόγος περι τής θεανθρώπινης κοινωνίας (μυστικού Σώματος τής Έκκλησίας), δηλ. τής θεανδρικής ένωσης τού ένδοκοσμικού με τόν υπερβατικό Λόγο, ή άλλιώς τής κτιστο-άκτιστης⁴⁹ πραγματικότητας. Άρα, είναι έργο Θεού και ανθρώπινο κατά «συνεργία»⁵⁰. Έτσι, όντολογικά, δέν υπάρχει αντίθεση μεταξύ τού Λόγου τού Θεού⁵¹ και τού αυθεντικού (ήτοι έπιστημονικού) λόγου τού ανθρώπου⁵². Η αυθεντική Έπιστήμη ως αλήθεια είναι Θεία εύλογία, δηλ. δοξολογία, ένω ή Θεολογία, όπως και τó Όλο τής Ζωής, δέν έξατλείται στήν Έπιστήμη.

Άπό τήν άλλη μεριά, δέν υπάρχει, κατά τόν Imre Lakatos⁵³, καμία σταθερή όριοθέτηση μεταξύ Έπιστήμης και μη Έπιστήμης. Έπιστημολογικά, δέν είναι δυνατός πλέον σήμερα ένας σαφής διαχωρισμός μεταξύ *γεγονότων*⁵⁴ και

47. ΓΡΗΓ. ΘΕΟΛΟΓΟΥ, Λόγος ΜΓ, *Είς τόν Μ. Βασίλειον επίταφος* 11, J. Bernardi, SC 384, Paris 1992, p. 138, 8-15.

48. Β. Ν. ΤΑΤΑΚΗ, *Θέματα Χριστιανικής και Βυζαντινής Φιλοσοφίας*, Άθήνα 1952, σ. 17.

49. ΝΙΚ. ΓΡΗΓΟΡΑ, *Ρωμαϊκής Ιστορίας, λόγ. Δ΄*, 3 (1855) 305, έκδ. L. Schopen & I. Bekker, Bonn: Weber. Πρβλ. Σ. ΓΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ, *Κοινωνία θεώσεως*, Άθήνα 2001, σ. 111, 454, έπισκ. Κ. WARE, "The Unity of the Human Person: The Body-Soul Relationship in Orthodox Theology", *Έπιστήμες, Τεχνολογίες Αίχμης και Όρθοδοξία*, σ. 336-347. Κατά τήν έμπειρία τής θέωσης, γνωρίζει κανείς διά τών αισθήσεων, έμπειρικώς, εκείνο πού πίστευε, δηλ. τήν ύπαρξη τής κράσης μεταξύ τής άκτιστης δόξας (τού Θεού) και τών κτισμάτων (βλ. π. Ι. ΡΩΜΑΝΙΔΗ, *Πατερική Θεολογία*, σ. 138).

50. Μόνο ή Άνατολική Έκκλησία, άποφεύγοντας τά άκρα (μεταξύ παπικής έτερονομίας, όπως ό Ρωμαιοκαθολικισμός, και άυτονομίας, όπως ό Προτεσταντισμός), συγκρατεί τόν πιστό μέσα στα όρια τής έλευθερίας εκείνης τήν όποία χορηγεί ή αυθεντία τής Έκκλησίας ως όλου.

51. Ίω. 17, 17, Α΄ Ίω. 5, 6.

52. Κ. Ε. ΠΑΠΑΠΕΤΡΟΥ, *Η Όρθόδοξος Άπολογητική εις τήν Έποχήν μας*, σ. 27.

53. Βλ. G. PETERSON, "The Scientific Status of Theology: Imre Lakatos, Method and Demarcation", *Perspectives on Science and Christian Faith* 50 (March 1998) 22-31. Πρβλ. Ι. LAKATOS, "Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes", in: J. Worrall & G. Currie (Eds), *The Methodology of Scientific Research Programmes*, Cambridge: Cambridge University Press, 1978, p. 91 έξ.

54. Σύμφωνα με τόν W. HEISENBERG (*Philosophie*, S. 156, *Physique et Philosophie*, p. 215, *Physics and Philosophy*, p. 159), τά πράγματα ταυτίζονται με τά γεγονότα, μολοντί τά άτομα ή τά στοιχειώδη σωμάτια δέν είναι, ύπ' αύτήν τήν έννοια, πραγματικά. Όμοίως, κατά τόν Α.

ἀξιῶν⁵⁵. Ἐπιστήμη καὶ Πολιτισμός, ἢ, ἀλλιῶς, μετωνυμία καὶ μεταφορά⁵⁶, συνδέονται στενά⁵⁷. Μολονότι μία προγραμματιζόμενη Ἐπιστήμη, δὲν εἶναι Ἐπιστήμη, δηλ. ἐλεύθερη (ἐπιστημονική) ἔρευνα, κάθε διαδικασία πρόσληψης τῆς γνώσης δὲν ἀναχωρεῖ μέσα σὲ μία τυχαιότητα ἢ χαώδη κατάσταση, ὅπουδήποτε καὶ ὅπωςδήποτε, ἀλλὰ προϋποθέτει ὡς ἰσχύοντα καὶ σκόπιμα μέτρα, μεθόδους, πειραματικές διατάξεις καὶ ὑποθέσεις ἐργασίας⁵⁸, ἐμπλεκόμενη ἔτσι σὲ πολιτισμικά στερεότυπα καὶ ἠθικά διλήμματα.

Ὁ ἐπιστημονικός Ὑλισμός ἔχει πρὸ πολλοῦ ἀντιτάξει ὅτι εἶναι ἀδύνατον ἡ Θεολογία νὰ ἀποδείξει «ἐπιστημονικά» τὴν ὕπαρξη καὶ τὴ λειτουργία τῶν πνευματικῶν ἐμπειριῶν. Ἀλλά, πέρα ἀπὸ τὴν ὕπαρξη παραφυσικῶν φαινομένων⁵⁹, ὁ φορέας ὅποιασδήποτε προσωπικῆς ἐμπειρίας δὲν μπορεῖ θετικιστικά νὰ τὴν ἀποδείξει: «Κανένας ἄλλος δὲν ἔχει τὸν νόνο μου» (G. Ferge). Ἐπιστημονικά, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδειχθεῖ ὄχι μόνο τὸ διαφοροτικό αἶσθημα γεύσης στὸν καθένα πὺν δοκιμάζει λ.χ. τὸ ἴδιο γλυκό, ἀλλ' οὔτε κἂν ἡ συγκεκριμένη γεύση του ἀπὸ κάποιον πὺν δὲν τὸ ἔχει γευτεῖ καθόλου⁶⁰. Ἡ Θεολογία, ἀπὸ ἔποψη κβαντοθεωρητικῆ καὶ ἐπιστημολογικῆ (βλ. *Μεταφυσικό Σκεπτικισμό, Κριτικό Ρεαλισμό, Ὑπερβατολογικό Ὑποκειμενισμό* καὶ τὴ λεγόμενη θέση τῶν

Whitehead, τὸ σύμπαν σύγκεται ἐκ γεγονότων (events) καὶ ἀπὸ τὶς μεταξύ τους σχέσεις. Ἐνα γεγονός ἢ μία «εἰδικὴ περίπτωση» εἶναι ὅ,τι συνήθως ἀποκαλοῦμε πρᾶγμα (βλ. F. SHEEN, *Philosophy of Religion*, New York 1948, p. 98). Πρὸβλ. Ε. Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, *Κριτικὴ Εἰσαγωγή εἰς τὸ Ζήτημα τῶν Σχέσεων Θρησκείας καὶ Γνώσεως*, σ. 84-85.

55. Βλ. Μ. WEBER, "The Meaning of 'Ethical Neutrality in Sociology and Economics'", in: *Max Weber on the Methodology of the Social Sciences*, transl. by E. A. Shils and H. A. Finch, Glencoe, Ill.: The Free Press, 1949, W. M. KURTINES, M. AZMITIA & J. L. GEWIRTZ, *The role of values in Psychology and Human Development*, New York: John Wiley & Sons, 1992.

56. A. DALKE, P. GROBSTEIN, E. McCORMACK & B. MAWR COLLEGE, "Theorizing Interdisciplinarity: The Evolution of New Academic and Intellectual Communities" (September 2004), Center for Science in Society, May/June 2006.

57. A. N. WHITEHEAD, *Process and Reality*, New York, The Macmillan Co., The Free press, 1969, p. 3. Πρὸβλ. Α. Κ. ΜΠΑΡΤΖΕΛΙΩΤΗ, *Φιλοσοφία καὶ Ἐπιστήμη*, σ. 13, Η. ROLSTON, *Science and Religion*, p. 276.

58. Σ. Δ. ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ παρουσία τῆς Φυσικῆς Ἐπιστήμης*, σ. 254.

59. Βλ. Ι. ΚΥΡΙΑΚΑΚΟΥ, «Φιλοσοφία, Ποίηση καὶ Πυρηνικὴ Φυσικὴ», *Διεθνές Βῆμα* 25 (2004) 53.

60. R. BJONNES, "Is a symphonic fusion of science and spirituality possible?", 2000, <http://www.proutworld.org/features/mythmetaphspirit.htm>

Duhem και Quine⁶¹), έχει όλα τα ειδολογικά γνωρίσματα, τα όποια διαθέτουν οί επιμέρους επιστήμες⁶². Ἐν ὡς ἐπιστημονικά «παραδείγματα» (paradigms) φανταστοῦμε, τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν, τὰ βασικά δόγματα, δηλ. τὰ «θεολογικά προγράμματα» κάθε Θρησκείας⁶³, ἢ τὴ δογματικὴ «παραγωγή»⁶⁴ στὴν ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, τότε μποροῦμε νὰ ἐφαρμόσουμε ἐπιστημολογικά κριτήρια καὶ στὴ θρησκεία. Ἐξάλλου, ὁ ἀπόστολος Παῦλος⁶⁵ καί, στὴ συνέχεια, οἱ Ἀπολογητές⁶⁶, ὅπως καὶ ὁ χαλκέντερος Ὁριγένης⁶⁷, καλλιέργησαν εὐδόκιμα τὸν ἀνθρώπινο λόγο⁶⁸ καὶ τὴ γνώση⁶⁹, ἐνῶ ἡ Θεολογία συνέβαλε μεγάλως στὴν

61. W. V. QUINE, *From a Logical Point of View*, Cambridge, Mass., 1953, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Word and Object*, Cambridge, Mass., 1960, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Pursuit of Truth*, Cambridge, Mass., 1990. Πρβλ. M. H. SALMON κ.ά., ὅπ.π., σ. 169.

62. Ε. Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, «Εἰδοποιὰ Γνωρίσματα τῆς Ὁρθοδόξου Θεολογίας», ὅπ.π.

63. H. ROLSTON, *Science and Religion*, p. 9.

64. N. A. NISSIOTIS, "Remarques sur la renouveau de la théologie systematique", in: *La pensée Orthodoxe* 12/1 (1966) 3-12, Α. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Ἱστορίαν τῶν Δογμάτων*, ἐν Ἀθήναις 1962, σ. 10: «τὰ δόγματα κατὰ τὴν ἐσωτέραν φύσιν καὶ οὐσίαν αὐτῶν παραμένουσι τὰ αὐτὰ ἐν τῇ πιστευσίᾳ τῶν ἀνθρώπων διανοίᾳ, ὁ τρόπος ὁμῶς καθ' ὃν ταῦτα γίνονται ἐκάστοτε καταληπτά ὑπὸ τοῦ χριστεπωνύμου πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἐπιδεικτικὸς προόδου καὶ ἐξελίξεως, ἀναλόγως τοῦ πνεύματος τῆς ἐποχῆς καὶ τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως τῆς πνευματικῆς τοῦ ἀνθρώπου ἐμπειρίας».

65. Βλ. Ἑλλήνων ποιητῶν καὶ Στωικῶν φιλοσόφων, ὅπως τοῦ Ἐπιμενίδη καὶ τοῦ Ἀράτου, Ἐπίκτητου (Πρόξ. 14, 1, 17, 4, 23, 18, 4, 19, 10, 20, 21, Ρώμ. 2, 14, 7, 15, 24, Β' Τιμ. 2, 5, Α', Ἐβρ. 8, 1-5, Κορ. 5, 1, Φιλπ. 4, 11). Πρβλ. E. R. GOODENOUGH, «Paul and the hellenization of Christianity», in: *Religions of Antiquity*, ed. by J. Neusner, Leiden 1962, H. H. KOESTER, «Paul and Hellenism», in: *The Bible in Modern Scholarship*, ἐκδ. J. Phillip Hyatt, Nashville, 1965, A. DEISSMANN, *Paul, A Study in Social and Religious History*, New York 1957.

66. Βλ. Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Πρὸς τοὺς νέους, ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων*, MPG 31, 564-588, ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΥ, *Εἰς τὸν μέγαν Βασίλειον ἐπιτάφιος*, MPG 36, 508-509. Πρβλ. Α. Χ. ΣΙΑΣΟΥ, *Πατερικὴ Κριτικὴ τῆς Φιλοσοφικῆς Μεθόδου*, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 13 ἐξ., ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ἀπὸ τῆ συνάντησης τῆς Θεολογίας μετὰ τὴ Φιλοσοφία», *Σύναξη* 37 (1991) 56.

67. Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Ἐγκυκλοπαίδεια τῆς Θεολογίας*, Ἀθήνα 1964, σ. 17, Σ. Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Πατρολογία*, Ἀθήνα 1977, τ. Α', σ. 395 ἐξ.

68. Βλ. Ι. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Φιλοσοφία καὶ Πίστη κατὰ τὸν Γρηγόριο Νύσσης*, σ. 14 ἐξ.

69. Βλ. Α. Χ. ΣΙΑΣΟΥ, *Πατερικὴ Κριτικὴ τῆς Φιλοσοφικῆς Μεθόδου*, σ. 13 ἐξ. Φιλόσοφοι καὶ ἐπιστήμονες ἔχουν κατὰ καιροὺς κάνει χρήση τριῶν πηγῶν γνώσης: ὕλικῆς, νοητικῆς καὶ πνευματικῆς. Ἀντίστοιχα, ἡ χριστιανικὴ Θεολογία ἱστορικὰ ἔχει κάνει χρήση (βλ. J. H. RANDALL, JR., *The Role of Knowledge in Western Religion*, Boston: Starr King Press, 1958, Ν. Α. ΝΗΣΙΩΤΗ, *Προλεγόμενα εἰς τὴν Θεολογικὴν Γνωσιολογίαν*, Ἀθήνα 1975, Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Θεολογικὴ Γνωσιολογία κατὰ τοὺς Νηπιτικούς Πατέρας*, Θεσσαλονίκη 1977, Χ. Α. ΤΕΡΕΖΗ, *Ἡ Θεολογικὴ Γνωσιολογία τῆς Ὁρθόδοξης Ἀνατολῆς*, Ἀθήνα 1993) τῆς ἐμπειρικῆς θεογνωσίας (βλ. Ε. ΘΕ-

ἐλεύθερη ἐπιστημονική ἔρευνα⁷⁰ τῆς Φύσης καὶ τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἐπιστημῶν καὶ Τεχνῶν. Ἡ Ὁρθόδοξη Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία ἔχει καταδικάσει τοὺς Γνωσιμάχους ὡς αἰρετικούς⁷¹. Κατὰ Ἰωάννη τὸν Δαμασκηνό, «οὐδὲν τῆς γνώσεώς ἐστι τιμιώτερον ἢ γὰρ γνώσις φῶς ἐστι τῆς ψυχῆς· τὸ ἔμπαλιν ἢ ἄγνοια σκότος»⁷². Ἄλλωστε, ἀπὸ τῆ σκοπιᾶ τῆς Γενικῆς Θεωρίας Συστημάτων ἢ τῆς Κυβερνητικῆς ἐπιστήμης⁷³, ποὺ βλέπει ἀκόμα καὶ τὸ ἄτομο τῆς Κβαντοφυσικῆς ὡς συντακτικὴ μονάδα, ἡ Θεολογία συνιστᾶ ἐπιστήμη, ἐπειδὴ βασικὰ μπορεῖ καὶ ἐπιλύει προβλήματα, ὅπως π.χ. ἓνα μαθηματικὸ μοντέλο. Ὅπως ἡ «λογιστικὴ» Φιλοσοφία, ἔτσι καὶ ἡ Κυβερνητικὴ, χρησιμοποιεῖ γλώσσα συμβολικὴ. Συμβολικὴ, ὅμως, γλώσσα⁷⁴ χρησιμοποιεῖ, ὡς γνωστό, καὶ ἡ Θεολογία⁷⁵. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ Θεολογία εἶναι εὐρετικὴ. Ὁμοίως, μία ὀρισμένη πιστεύουσα καὶ λατρεύουσα κοινότητα (Ἐκκλησία), ὡς ἓνας συλλογικὸς ὀργανισμὸς⁷⁶, ὅπως ἄλλωστε κάθε πολιτισμικὴ δομὴ, αἰτιατὰ αὐτο-ἐνεργούμενων ἢ αὐτο-ἐπαναλαμβανόμενων⁷⁷

ΟΔΩΡΟΥ, «Τὸ ζήτημα τῶν ἐνδείξεων τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ», σ. 195), τῆς περιγραφικῆς ἢ ἀφηγηματικῆς θεογνωσίας, τῆς λογικῆς καὶ νοητικῆς/στοχαστικῆς Θεολογίας (βλ. Ε. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, ὅπ.π.), καὶ τῆς ἐξω-αἰσθητήριας ἢ μυστικῆς βιωματικά, διαισθητικά καὶ ἐνορατικά θεογνωσίας (βλ. Ε. Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, «Τὸ ζήτημα τῶν ἐνδείξεων τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ», σ. 205, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Εἰδοποιὰ Γνωρίσματα τῆς Ὁρθοδόξου Θεολογίας», ὅπ.π.).

70. H. ROLSTON, *Science and Religion*, p. 26: "Experience that is counted puzzling under the one paradigm may prove intelligible under the other".

71. ΙΩ. ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Περὶ αἰρέσεων* 88, 1, ed. B. Kotter, vol. 4, Berlin, De Gruyter 1981, «Περὶ γνωσιμαχούντων», *Τερά Παράλληλα*, MPG 95, 1049. 1312. 96, 448. 516-517.

72. ΙΩ. ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Περὶ γνώσεως*, MPG 94, 529 A.

73. Πρβλ. Κ. Ε. ΠΑΠΑΠΕΤΡΟΥ, «Κυβερνητικὴ καὶ Θεολογία», *Προσβάσεις*, Ἀθήναι 1979, σ. 25-51.

74. Βλ. Ι. ΚΥΡΙΑΚΑΚΟΥ, «Φιλοσοφία, Ποίηση καὶ Πυρηνικὴ Φυσικὴ», *Διεθνὲς Βῆμα* 25 (2004) 52-60.

75. Ὅπ.π., σ. 47.

76. Σύμφωνα μὲ τὴ θεωρία τῆς συνάφειας, μόνο στὴν Ἐκκλησία ὑπάρχει ἀλήθεια, δηλ. ἀντικειμενικὴ γνώση τῆς Θ. Ἀποκάλυψης, ἐφ' ὅσον ὁ πιστός, ὁ ὁποῖος παραλαμβάνει τὸ «γνωστικὸ ἀντικείμενό» του, δηλ. τὴν παρακαταθήκη τῆς Πίστης, ἀπὸ τὸ ἅγιο Ποτήριο, «κοινωνεῖ» ὄντολογικά τοῦ ἀναστημένου «σώματος καὶ τοῦ αἵματος» τῆς σαρκωμένης ὑποστατικῆς Ἀλήθειας (Ἰησοῦ Χριστοῦ) [Ἰω. 14, 6. 6, 53: «ἐὰν μὴ φάγητε τὴν σάρκα τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου καὶ πῖνετε αὐτοῦ τὸ αἶμα, οὐκ ἔχετε ζωὴν ἐν ἑαυτοῖς»]. Ἔτσι, ἂν «ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὅ,τι τρώει» (L. Feuerbach), τότε ὁ αὐθεντικὸς (πιστός) Χριστιανὸς εἶναι ἀγάπη, δικαιοσύνη, κάλλος, ἀγιότητα, ἀλήθεια καὶ σοφία, ἀφοῦ ἡ κοινωνία τοῦ Θεοῦ (βλ. εὐχαριστιακὴ γνωσιολογία) συνιστᾶ ἓνα ὑπερβατικὸ εἶδος μάθησης, γνώσης, παιδείας καὶ μετα-ἐπιστήμης (βλ. T. F. TORRANCE, *Theological Science*, Oxford University Press, London 1969, pp. 259-260).

77. Πρβλ. τὴν ἔννοια τῆς ἐπανάληψης στὸν S. KIERKEGAARD, *Gjentagelsen*, (1843), ἑλλην. μτφρ. ἐκδ. Παπαζηση, Ἀθήναι 1981.

λειτουργιών μέσα σὲ ἓνα κοινωνικὸ σύνολο, συνιστᾶ κιβωτὸ λόγου καὶ ἓνα θεομοθετημένο σύστημα μὲ ιδιαίτερο κυβερνητικὸ λογισμικὸ καὶ ἄρα μὲ ἐπιστημονικὴ νομιμότητα, ἐφόσον τὸ ἔσχατο θεμέλιο τῆς Φυσικῆς λ.χ. κείται στὶς αὐτο-ἐπαναλαμβανόμενες (κατὰ μέσο ὄρο) λεκτικὲς κανονικότητες (βλ. νόμους)⁷⁸. Ἐπιπρόσθετα, ἡ ἐπιστημονικότητα τῆς Θεολογίας ἐντοπίζεται ἀφ' ἑνὸς στὴν ξεχωριστὴ πρακτικὴ μέθοδο, δηλ. τὴν ἐπιστημονικὴ - συστηματικὴ διατύπωση τοῦ δόγματος (ὡς κωδικοποίησης μιᾶς συλλογικῆς καὶ ἱστορικῆς ἐμπειρίας) καὶ τὴν ἱστορικὴ ἐπιμαρτύρησή του⁸⁰, καὶ ἀφ' ἑτέρου στὴ διερεύνηση αὐτοῦ τοῦ δόγματος, δηλ. στὴν ἀσίγαστη (σὲ βάθος) ἀναζήτηση (πληρέστερου) νοήματος⁸¹.

Ἡ ἀναζήτηση καὶ ἡ γνώση τῆς Ἀλήθειας⁸², ἀπ' ὅπου καὶ ἂν προέρχεται⁸³, εἶναι αἴτημα καθολικὸ γιὰ τὸν ἄνθρωπο⁸⁴. Οἱ συνειδητοὶ ἐρευνητὲς δὲν εἶναι κατ' ἀνάγκη ἐχθροὶ τῆς Ἐκκλησίας⁸⁵. Ἡ ὀρθόδοξη Ἀνατολικὴ Θεολογία ποτὲ δὲν ὑπῆρξε δογματικὴ, ἀπόλυτη καὶ κλειστὴ, ὅπως ὁ οὐσιοκρατικὸς δυτικὸς Χριστιανισμὸς ἢ μία ὁποιαδήποτε ἰδεολογικοποιημένη Μεταφυσικὴ. Σύμφωνα μὲ τὸν ἀπόστολο Παῦλο, ἡ τέλεια Θεολογία εἶναι ἐσχατολογικὴ⁸⁶. Κατὰ τὸν ἅγιο Εἰρηναῖο⁸⁷, ἡ «ἐν Χριστῷ» Ἀνακεφαλαίωση τῶν οὐρανίων καὶ ἐπιγείων σημαίνει κατάφαση καὶ ἐξυγενισμὸ τοῦ ἔμφυτου λογικοῦ στοχασμοῦ, ἀκόμα

78. C. D. CLARKE, ὅπ.π., σ. 78.

79. Πρὸβλ. Κ. Ε. ΠΑΠΑΠΕΤΡΟΥ, *Εἶναι ἡ θεολογία Ἐπιστήμη;*, Ἀθήνα 1970.

80. Χ. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΥ, *Δογματικὴ τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, Ἀθήνα 19562, σ. 22, 24, Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Ἐγκυκλοπαίδεια τῆς Θεολογίας*, σ. 136, Β. Δ. ΦΑΝΟΥΡΓΑΚΗ, *Εἰσαγωγή στὴ Θεολογία*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 33.

81. ΚΛΗΜ. ΑΛΕΞ., *Στρωματεῖς*, λόγ. Ε', MPG 9, 24 C: «Τὴν πίστιν τοῖνυν οὐκ ἀργὴν καὶ μόνην, ἀλλὰ σὺν ζητήσῃ δεῖν προφαίνεῖν φαιμέν».

82. Ὡς πρὸς τὸν φιλοσοφικὸ προβληματισμὸ γιὰ τὴν ὕπαρξη γενικὰ τῆς ἀλήθειας καὶ τοῦ δυνατοῦ τῆς γνώσης της βλ. H.-G. GADAMER, *Wahrheit und Methode: Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik*, Tübingen: Mohr., 19652.

83. Ἰω. 14, 17: «...τοῦ πνεύματος τῆς ἀληθείας, ὃ ὁ κόσμος οὐ δύναται λαβεῖν, ὅτι οὐ θεωρεῖ αὐτὸ οὐδὲ γινώσκει». Πρὸβλ. Μ. Α. ΣΙΩΤΟΥ, *Χριστιανικὴ Πίστις καὶ σύγχρονος ἐπιστημονικὴ ἔρευνα*, σ. 17, Β. Ν. ΤΑΤΑΚΗ, «Φιλοσοφία καὶ ἐπιστήμη», *Ἐπόπτη* L 1/1 (1976) 39-45, Θ. ΒΕΪΚΟΥ, «Φιλοσοφία καὶ ἐπιστήμη», *Διαβάζω* 34 (1980) 77.

84. Μ. Α. ΣΙΩΤΟΥ, *Χριστιανικὴ Πίστις καὶ σύγχρονος ἐπιστημονικὴ ἔρευνα*, σ. 15.

85. Μ. Α. ΣΙΩΤΟΥ, ὅπ.π., σ. 42.

86. Α' Κορ. 13, 12: «βλέπομεν γὰρ ἄρτι δι' ἐσόπτρου ἐν αἰνίγματι, τότε δὲ πρόσωπον πρὸς πρόσωπον ἄρτι γινώσκω ἐκ μέρους, τότε δὲ ἐπιγνώσομαι καθὼς καὶ ἐπεγνώσθην». Πρὸβλ. J. W. JONES, «Personality and Epistemology», *Zygon* 24 (1989) 23-38.

87. ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ, *Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως*, MPG 7, 437.

καὶ αὐτοῦ τοῦ Ἀριστοτελικοῦ «θαυμάζειν», πού ὀδηγεῖ στὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα⁸⁸. Ὑπ' αὐτὴ τὴν ἔννοια, Θεολογία εἶναι ἡ μεθοδικὴ ἐξερεύνηση⁸⁹ τοῦ ἀποκαλυμμένου Θεοῦ Λόγου⁹⁰, πού κατ' οὐσίαν παραμένει ὑπερβατικός. Ἡ ἴδια ἡ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ, κατὰ τὸν Μ. Βασίλειο, ταυτίζεται μὲ τὴν ἀτελεύτητη γνῶση τοῦ Θεοῦ, δηλ. τὴ γνῶση αὐτοῦ πού δὲν γνωρίζεται πλήρως⁹¹. Μολονότι ἡ Θ. Ἀποκάλυψη σταματᾷ μὲ τὴν Πεντηκοστή, ὁ ἄνθρωπος, ὅσο τοῦ εἶναι δυνατόν, εἶναι ἐλεύθερος νὰ ἐρευνᾷ καὶ νὰ γνωρίζει διηνεκῶς τὸ «Θεῖον» σὲ ὅλο τὸ πλάτος καὶ τὸ βάθος Του. Σύμφωνα μὲ τὸν ἅγιο Γρηγόριο τὸν Θεολόγο, ὁ θεολόγος τρέχει γιὰ νὰ συλλάβει, νὰ κατακτήσει καὶ χωρέσει στὴν καρδιά του τὸν Θεό⁹². Ὁμοίως, κατὰ τὸν ἅγιο Ἰωάννη τὸν Δαμασκηνό, ἀπαιτεῖται συνεχῆς καὶ ἀσταμάτητη ἔρευνα, ἐκζήτηση καὶ ἀνάκριση τῆς ἀλήθειας⁹³, γιὰ πνευματικὴ

88. Ε. Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, «Εἰδοποιὰ Γνωρίσματα τῆς Ὁρθοδόξου Θεολογίας», ὄπ.π.

89. Γνωστικά, διὰ τῆς λογικῆς, ἢ ὁποῖα, φυσικά, δὲν ἀποκλείει καὶ τὸν ἄγιοπνευματικὸ φωτισμὸ τῆς. Ἡ προϋπόθεση τῆς πίστεως στὴ θεολογικὴ ἐπιστήμη δὲ σημαίνει ὅτι ἡ νόηση εἶναι τελειῶς διεφθαρμένη, οὔτε ὅτι ἡ ἀπλή διάθεση συνιστᾷ ἐπιστροφή πρὸς τὸ ἔνστικτο. Ἡ θεολογικὴ κατανόηση ὀρθόδοξα εἶναι ἐπιβράβευση τῆς πίστεως. Ἀντίστροφα, κατὰ τὴ Βελγικὴ Ὁμολογία (Προτεσταντισμός), τὸ πρῶτο δῶρο ἀπὸ τὸν φωτισμὸ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος δὲν εἶναι ἡ πίστη, ἀλλὰ ἡ κατανόηση, ἔτσι π.χ. ἡ μὲν (ἐπιστημονικὴ) ἔρευνα δείχνει ποῖα εἶναι τὰ Κανονικὰ βιβλία τῆς Ἁγ. Γραφῆς, τὸ δὲ Ἅγιο Πνεῦμα ἐπιβεβαιώνει καὶ ἐπικυρώνει αὐτά.

90. Πρβλ. J. W. JONES, "Personality and Epistemology", *Zygon* 24 (1989) 23-38.

91. Βλ. Δ. Γ. ΤΣΑΜΗ, *Εἰσαγωγή στὴν Πατερικὴ Σκέψη*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 494. Ὡστόσο, ἡ τελείωση ἢ ἡ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ, πού, κατὰ τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, δηλώνει τὴ θεογνωσία, δὲν συνεπάγεται καταληψία ὄλων τῶν Ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ (οὔτε πολὺ περισσότερο, βέβαια, τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ), ἀφοῦ δὲν μπορούμε νὰ ἔχουμε πλήρη γνῶση οὔτε αὐτῆς τῆς κτίσης· ἡ μόνη ἀληθὴς θεογνωσία εἶναι ἡ ἀγνωσία τοῦ Θεοῦ, δηλ. ἡ «ἐπιστήμη τῆς ἀγνωσίας» (βλ. Ἀποφατικὴ Γνωσιολογία καὶ «Θεῖο γνόφο») [βλ. Χ. Α. ΤΕΡΕΖΗ, ὄπ.π., σ. 73], ἢ ὁποῖα, βέβαια, διαφέρει ἀπὸ τὸν φιλοσοφικὸ Ἀγνωστικισμό, καθότι ἀπαιτεῖ ἀπὸ τὸν «ἐρευνητὴ» πλήρη (βουλητικὴ, γνωστικὴ, συναισθηματικὴ κ.λπ.) κένωση τοῦ ἑαυτοῦ του.

92. *Θεολογικὸς Δεύτερος, Περί θεολογίας, Γ'*, ΒΕΠΕΣ 59, 220.20-221.4, MPG 36, 29A-B. Τὸ «καὶ κατακυριεύσατε αὐτῆς» τοῦ Α' κεφ. τῆς Γενέσεως, ὅπως καὶ στὸ βιβλίον τῆς Ἐξόδου, δηλώνει τὴ Θεία προτροπὴ γιὰ διερεύνηση τῆς δημιουργίας (Γέν. 1, 28, Ἐξ. 31, 3, Βαρούχ 3, 37, Σ. Σείρ. 38, 6. Πρβλ. Μ. Γ. ΤΡΙΤΟΥ, «Σχέσεις Θεολογίας καὶ θετικῶν ἐπιστημῶν», σ. 159).

93. Ἰω. ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Διαλεκτικά*, I 53-54, L 25-51: «Ἐυτόνος κρούσωμεν, ἀναγνώμεν ἅπαξ, δὶς, πολλάκις, καὶ οὕτως ὀρῶσσοιτες τὸν θησαυρὸν τῆς γνώσεως εὐρήσομεν καὶ τοῦ πλοῦτου κατατροφήσομεν. Ζητήσομεν, ἐρευνήσομεν, ἀνακρίνομεν, ἐρωτήσομεν... Ἐὰν οὖν ὤμεν φιλομαθεῖς, ἐσόμεθα καὶ πολυμαθεῖς... Ἐπειδὴ δὲ φησιν ὁ θεῖος ἀπόστολος· πάντα δοκιμάζοντες τὸ καλὸν κατέχετε, ἐρευνήσομεν καὶ τῶν ἕξω σοφῶν τοὺς λόγους». Πρβλ. Α. Χ. ΣΙΑΣΟΥ, *Πατερικὴ Κοιτικὴ τῆς Φιλοσοφικῆς Μεθόδου*, σ. 35.

έγκύμναση τοῦ νοῦ, σύμφωνα μὲ τὸν Μ. Βασίλειο⁹⁴. Πράγματι, μιά (ἐξαγιασμένη) λογική δὲν παραιτεῖται οὔτε ἀπὸ τὴ θεολογικὴ ἐμβάθυνση, οὔτε ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ καὶ θύραθεν φιλοσοφικὴ ἔρευνα⁹⁵. Ἀλλά, ἄραγε, ἡ Ἀλήθεια (ὁ Θεός) ἀνακαλύπτεται ἢ ἀποκαλύπτεται; Κάποιες φορὲς σὲ βρίσκει ὁ Θεός, ἐνῶ κάποιες ἄλλες Τὸν βρίσκεις ἐσύ. Ἡ ὀρθόδοξη Θεολογία, ὡς λόγος τοῦ Θ. Λόγου καὶ περὶ τοῦ Θ. Λόγου, δὲν εἶναι ἀνακάλυψη τοῦ (ἀρχαιοελληνικοῦ) «Ἀγνώστου Θεοῦ», ἀλλὰ (προσωπικὴ ἐμπειρικὰ) ἀποκάλυψη τῆς Θ. Ἀποκάλυψης (δηλ. τῆς φανέρωσης) τῆς «κοινωνίας» τῶν Ἄκτιστων Ἐνεργειῶν (θεοφανειῶν) τοῦ μόνου ἀληθινοῦ Θεοῦ μὲ τὸν κόσμον, δυνάμει τῆς «ἐν χρόνῳ καὶ χώρῳ» Θ. Ἐνανθρώπησης τοῦ Υἱοῦ καὶ Λόγου Του⁹⁶, μολονότι ὁ ἴδιος παραμένει πάντα Ἀκατάληπτος ὡς πρὸς τὴν οὐσία Του. Ἔτσι, ἐντὸς τῆς Θεολογίας, ὅπως καὶ ἐντὸς κάθε Ἀνθρωπολογίας⁹⁷, λειτουργεῖ τόσο μιά ἀπροϋπόθετη (ζητητική), ὅσο καὶ μιά ἐμπροϋπόθετη (κανονιστικὴ) ἔρευνα· πρόκειται γιὰ τὴ λειτουργία ταυτόχρονα μιᾶς Παρμενίδειας στάσης καὶ μιᾶς Ἡρακλείειας κίνησης: τῆς ἀποκαλυμμένης Παράδοσης καὶ τοῦ διαρκῶς νέου προφητικοῦ πνεύματος. Μὲ τὴν ἔρευνα τῆς Θ. Ἀποκάλυψης, ἡ Θεολογία ἢ ἀκόμα καὶ ἡ ὁμολογιακὴ ταυτότητα τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας⁹⁸ δὲν ἀναιρεῖ τὸν ἑαυτό της (αὐτοακυρώνεται), προκειμένου δῆθεν νὰ εἶναι ἀπόλυτα συνεπὴς στὴν ἐπιστημονικὴ μεθοδολογία: «Οὐ γὰρ ἐλαττοῦται ἢ ἐπὶ τοῖς μεγίστοις ἐκπληξίς, ἐπειδᾶν ὁ τρό-

94. *Εἰς τὴν Ἐξαήμερον*, 2, 13, ΕΠΕ, τ. 4, σ. 74: «πολλὰ ἀπεσιώπησεν (ἡ Ἁγία Γραφή)... τὸν ἡμέτερον νοῦν γυμνάζουσα πρὸς ἐντρέχειαν».

95. Ἰω. 5, 39. 7, 52, Φιλ. 1, 9, Α' Πέτρο. 1, 11. Πρβλ. Α. ΣΙΑΣΟΥ, «Ἀπὸ τὴ συνάντηση τῆς Θεολογίας μὲ τὴ Φιλοσοφία», *Σύναξη* 37 (1991) 57.

96. «Ὅχι τὸ ἀφηρημένα σκέπτεσθαι περὶ Θεοῦ, ἀλλὰ τὸ εἶναι ἐν Αὐτῷ διακρίνει τὴν ὀρθόδοξη θρησκευτικὴ/πνευματικὴτητα» (S. FRANK, *Gestalt und Freiheit*, München 1931, σ. 339). Ἐπίσης κατὰ τοὺς J. MEYENDORFF καὶ ἐπίσκοπο Δ. ΤΡΑΚΑΤΕΛΛΗ, μιά ὀρθόδοξη Θεολογία α) δὲν θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἐμμονοκρατικὴ ἢ πανθεϊζουσα, ἀλλὰ τριαδική, καὶ β) θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἀνθρωποκεντρικὴ (ὡς χριστοκεντρικὴ καὶ περσοναλιστικὴ)· βλ. περ. *Σύναξη* 3 (1982) 9-17, 29 (1989) 5-8. Πρβλ. *Living Tradition. Orthodox Witness in the contemporary world*, St. Vladimir's Seminary Press, Crestwood 1978, pp. 167-169, 173-186. Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι ὄχι μόνον ἡ Ἀνθρωπολογία (Φιλοσοφία) εἶναι Θεολογία, ἀλλὰ καὶ ἡ Θεολογία εἶναι Ἀνθρωπολογία, ἐφ' ὅσον στὸν πυρῆνα τῆς ὀρθόδοξης χριστιανικῆς Παράδοσης τὸ πρόβλημα τῆς προσωπικότητας τυγχάνει ἀχώριστο ἀπὸ τὸ πρόβλημα τῆς θεότητας (βλ. Θε-ανθρωπότητα).

97. E. CASSIRER, *An essay on man*, σ. 333.

98. X. Κ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, «Προοπτικὲς διεπιστημονικοῦ διαλόγου τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Θεσσαλονίκης», σ. 51, Ε. Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, «Εἰδοποιὰ Γνωρίσματα τῆς Ὀρθοδόξου Θεολογίας», ὅ.π.π.

πος καθ' ὃν γίνεται τί τῶν παραδόξων ἐξευρεθῆ»⁹⁹, παρατηρεῖ ὁ Μ. Βασιλείος. Ἄν ἀνθρωπίνως ὑπάρχει ἓνα «ἀπόλυτο» δόγμα στὸν Χριστιανισμό, ποῦ διακρίνει τὴν Ὁρθόδοξη Θεολογία ἀπὸ τὴν αἵρεση (λ.χ. τοῦ Εὐνομιανισμοῦ), τοῦτο λογικὰ εἶναι τὸ ἄκτιστο καὶ ἀκατάληπτο τοῦ Θεοῦ¹⁰⁰. Ὡς πρὸς τὸ ἂν ὑπάρχει «θεός», δὲν τίθεται ζήτημα, ἀφοῦ «θεός» γιὰ τὸν καθένα εἶναι ὅτιδήποτε τὸ ἀπόλυτο καὶ ἡ ὑπέριστα ἀξία¹⁰¹. Στὸν Χριστιανισμό, ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ δὲν εἶναι μία ἀφηρημένη ἔννοια ἢ ἓνα «ἱερὸ κείμενο» (*Avesta, Torah* ἢ *Koran*), ὅπως σὲ ὅλες τὶς ἄλλες Θρησκείες, ἀλλὰ ἓνα (θεανθρώπινο) Πρόσωπο¹⁰², ποῦ προηγείται τῆς φύσεώς Του («Ἐγὼ εἰμὶ ὁ ὢν»). Ἡ θεανθρώπινη δηλ. φύση αὐτῆ τῆς Ἀλήθειας, διακρινόμενη σὲ οὐσία καὶ ἐνέργειες, «καθ' ὕλην» μὲν εἶναι (τριαδολογική) κοινωνία (βλ. *περιχώρηση*) προσώπων¹⁰³, δηλ. ἐνότητα μέσα στὴ διάκριση¹⁰⁴, ἐνῶ «κατ' εἶδος» σταυρο-ἀναστάσιμη καὶ ἐσχατολογική αὐτὸ παραπέμπει στὸ γνωστὸ θεολογικὸ παράδοξο: ἀβεβαιότητα τῆς βεβαιότητας, καὶ βεβαιότητα τῆς ἀβεβαιότητας¹⁰⁵. Μὲ τὴν «ἐν Χριστῷ» ἐλπίδα, ποῦ ἀποτελεῖ τὴν ὕψιστη δωρεὰ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ὁ Χριστιανὸς ζεῖ μία πραγματικότητα, ἡ ὁποία ὅμως, μὴ ὄντας πλήρως συντελεσμένη, δὲν εἶναι ἀκόμα ὄρατὴ καὶ βέβαιη, ὅπως τὰ ἄλλα ἀντικείμενα τῆς ἀμεσης πραγματικότητας¹⁰⁶. Μάλιστα δέ, στὴ θεολογικὴ σκέψη δὲν ἐμποδίζεται κανεὶς οὔτε ἀκόμα καὶ γιὰ τὴ (φιλοσοφική) ἀμφιβολία ὡς πρὸς τὴν ἀναγνώριση αὐτῆς τῆς Θ. Ἀποκάλυ-

99. Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Εἰς τὴν Ἐξαήμερον*, MPG 29,25A.

100. Γαλ. 4, 9. Πρβλ. Ν. ΝΗΣΙΩΤΗ, «Ἡ Θεολογία ὡς Ἐπιστήμη καὶ ὡς Ὑμνολογία», *Σύναξη* 37 (1991) 9.

101. Κ. JASPERS, *Einführung in die Philosophie*, Munchen 1953, S. 78, Ε. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, «Τὸ ζήτημα τῶν ἐνδείξεων τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ», σ. 219.

102. Πρβλ. J. W. JONES, "Personality and Epistemology", *Zygon* 24 (1989) 23-38.

103. Βλ. Ν. ΝΗΣΙΩΤΗ, "La theologie comme science et comme doxologie", *Irenikon* 33/3 (1960) 231-310, Χ. ΓΙΑΝΝΑΡΑ, *Ἡ Θεολογία τῆς ἀπουσίας καὶ τῆς ἀγνωσίας τοῦ Θεοῦ*, Ἀθήνα 1967, σ. 69 ἔξ., Κ. ΠΑΠΑΠΕΤΡΟΥ, «Θεολογία καὶ θέωσις», *Ἐκκλησία* 43 (1966) 600-602, Μ. ΦΑΡΑΝΤΟΥ, «Προλεγόμενα εἰς τὴν θεογνωσίαν», *ΕΕΘΣΠΑ* 24 (1979/80) 281-343. Κατὰ τὸν ὅσιο Ἰσαὰκ τὸν Σύρο (*Ἀσκητικά*, ἐπιμ. Ι. Σπετσιέρη, ἐκδ. Β. Ρηγόπουλου, Θεσσαλονίκη 1977, *ΕΒ*, σ. 255-256), ἡ γνώση εἶναι μία καὶ ἀπλή, ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ τριπλή (σωματικὴ, ψυχικὴ καὶ πνευματικὴ).

104. Σ. ΓΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ, *Κοινωνία θεώσεως*, Ἀθήνα 2001, σ. 155. Πρβλ. Ε. ΜΠΙΤΣΑΚΗ, *Διαλεκτικὴ καὶ νεώτερη Φυσικὴ*, σ. 67-104, 235.

105. Α' Κορ. 10, 12. Πρβλ. Μ. Π. ΜΠΕΓΖΟΥ, *Διαλεκτικὴ Φυσικὴ καὶ Ἐσχατολογικὴ Θεολογία*, σ. 51.

106. Ν. ΝΗΣΙΩΤΗ, *Ἡ Ἀπολογία τῆς Ἐλπίδος*, σ. 16.

ψης! 'Ο χριστιανικός Θεός, κενώσας éαντόν, παραιτείται τής παντοδυναμίας Του, παραχωρεί στον άνθρωπο éλευθερία βουλήσεως και του éπιτρέπει να άμφισβητεί άκόμα και την ύπαρξή Του¹⁰⁷. 'Ωστόσο, αν θεωρήσουμε ότι ή 'Επιστήμη –πou άκόμα και ό όρισμός της éιναι άσαφής, άλλ', ώστόσο, κατά τον Άγγλο πανεπιστημιακό φυσικό και έπιστημολόγο Alan Chalmers¹⁰⁸, ή άσάφειά της αυτή, όπως και για την Άγία Γραφή παρατηρεί όμοίως ό έρεός Χρυσσοτομος¹⁰⁹, συνιστά μέρος τής ισχύος της και όχι κάποια άδυναμία της– διαθέτει ως άπαραίτητο γνώρισμα τό «έρευνάν», τότε θα πρέπει να συμφωνήσουμε ότι ποτέ ή ίδια, μολονότι συνεχώς όφείλει να επανεξετάζει¹¹⁰ και κρίνει τον éαυτό της (γνωρίζοντας τό όριο τής εξέλιξης κάθε φορά τής έρευνας), δέν θα πρέπει να φθάσει στο σημείο άναίρεσης του éαυτού της¹¹⁰ με την άμφισβήτηση τής άμφισβήτησης, αλλά να παραμένει διαρκώς πάνω στη γραμμή τής συνεχούς άναζήτησης (βλ. Άρχή τής Διαψευσιμότητας του Κ. Popper). 'Ετσι, αν κάποιοι άσκει Θεολογία, τό έρευνητικό του πεδίο éιναι άπειρο: α) ως Θεός φωτισμός του Άγίου Πνεύματος προς όλοένα και νέες άποκαλύψεις, με την έννοια τής έμβάθυνσης¹¹², καλύτερης κατανόησης και άποκάθαρσης¹¹³ του αυθεντικού (Θ. Λόγου) από τό άλλότριο (τά ζιζάνια), και β) ως παν-έπιστημιακή διερεύνηση τών

107. Ν. ΝΗΣΙΩΤΗ, *Προλεγόμενα εις την Θεολογικήν Γνωσιολογίαν*, Άθήνα 1965, σ. 138, Α. ΡΕΑΚΟΚΚΕ, *Theology for a Scientific Age. Being and Becoming – Natural and Divine*, Oxford: Blackwell 1990, p. 183, Ρ. C. W. DAVIES, *God and the New Physics*, σ. 241. Κατά τον J.-P. SARTRE (*L'être et le néant*, Paris: Gallimard, 1943, p. 124), ό άνθρωπος διαθέτει τη δυνατότητα «να éιναι αυτό που δέν éιναι και να μñ éιναι αυτό που éιναι».

108. *What is this thing called Science?*, σ. 261.

109. *Εις την άσάφειαν τής Παλαιάς Διαθήκης*, MPG 56, 175-270.

110. G. MARCEL, *Είναι και Έχειν*, μτφρ. Ν. Μακρή, έκδ. Δωδώνη, Άθήνα 1978, σ. 184.

111. Τουτό, βέβαια, δέν άποφεύχθηκε τελικά από τους θεωρητικούς τής φιλοσοφικής άνάλυσης, αν και ή ίδια ή Φιλοσοφία μπόρεσε να έπιβιώσει ως Μετα-άναλυτική Φιλοσοφία (βλ. J. RAJCHMAN - C. WEST, *Post-Analytic Philosophy*, New York 1985): έντούτοις, έχει ύποστηριχθεί από κάποιους ότι ή Μετα-άναλυτική Φιλοσοφία στοχεύει στον «θάνατο» ή την «εϋθανασία» τής Φιλοσοφίας (βλ. Κ. ΝΙΑΡΧΟΥ, *Έγχειρίδιον Άναλυτικής Φιλοσοφίας*, σ. 98).

112. ΠΕΤΡΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, «'Οτι οὐκ έχουσι διαφωνίαν αί θεία Γραφαί», *Φιλοκαλία*, Γ, 60.7-61.15: «'Εκείνος δέ έστιν έπιστήμων, ός τις τάς ρήσεις άσαλεύτους όρών και διά τής του Πνεύματος σοφίας τά κεκρυμμένα μυστήρια έξευρίσκων, μαρτυρούμενα έκ τών θείων Γραφών». Πρβλ. Κ. ΝΙΑΡΧΟΥ, *Η Έλληνική Φιλοσοφία κατά την Βυζαντινήν της Περίοδον*, Άθήνα 20073, σ. 164-165.

113. Ματθ. 13, 24-30, 36-43. Πρβλ. Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Πρός τους νέους, Όπως αν έξ έλληνικών ώφελοίντο λόγων*, MPG 31, 564 C έξ., 568 B έξ., 569 B έξ. Ιω. ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Διαλεκτικά, Προοίμιον – Έπιστολή Β'*, MPG 94, 521Α-525Α.

πηγών και έρμηνεία τους (κατά τό «ό ζητῶν εύρίσκει»¹¹⁴). Πάντως, ό θεο-λόγος έρευνητής, είτε έρευνά θετικά (για άναζήτηση τρόπων έπαλήθευσης τῶν άποκεκαλυμμένων Θείων Άληθειῶν), είτε άρνητικά (για άναζήτηση τρόπων διάψευσης τῶν άποκεκαλυμμένων αὐτῶν άληθειῶν), έρευνά τό έξ όρισμοῦ Ὑπερλόγο πάντοτε ὡς λογικός πιστός (όσο τοῦτο εἶναι άνθρωπίνως δυνατόν)¹¹⁵, άσκώντας «λογική λατρεία»¹¹⁶. «Ἐπιστημονικῶς τήν θεϊάν Γραφήν άνελίσειν όφείλεις»¹¹⁷, παραγγέλλει Ἰσιδωρος ό Πηλουσιώτης, κατά τό «έρχου και ἴδε»¹¹⁸ και τό «μή παντί πνεύματι πιστεύετε»¹¹⁹, αλλά «πάντα δοκιμάζετε, τό καλόν κατέχετε»¹²⁰.

Ἡ έρευνητική μέθοδος τῆς Θεολογίας, ὅπως τά φυσικά (hardware) μοντέλα κάθε έπιστήμης, κινείται πάνω σέ δύο συστήματα: τό θεωρητικό, πού άναφέρεται στή μελέτη τῶν πηγῶν τῆς χριστιανικῆς Άποκάλυψης¹²¹, και τό πρακτικό (ἢ έφαρμοσμένο), πού άναφέρεται στή μαρτυρία τῆς ζωντανῆς Παράδοσης¹²². Μετά άπό τό προπαρασκευαστικό στάδιο αὐτό τῆς άκαδημαϊκῆς Θεολογίας¹²³,

114. Ματθ. 7, 8.

115. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, *Λόγος Κατηχητικός* 13, 1. 13, 2, J. H. Srawley, 1903, Cambridge 1956², pp. 60, 9-61, 4. 62, 6-8, MPG 45, 45B-D: «Ἄπιστεῖς τῷ θαύματι; Χαίρω σου τῇ άπιστίᾳ· όμολογεῖς γάρ πάντως δι' ὧν ὑπέρ πίσιν ἡ γῆ τό λεγόμενον ὑπέρ τήν φύσιν εἶναι τά θαύματα. Αὐτό οὖν τοῦτο τῆς θεότητος ἔστω σοι τοῦ φανέντος (SC. τοῦ Χριστοῦ) άπόδειξις, τό μή διά τῶν κατά φύσιν προείναι τό κήρυγμα. Εἰ γάρ έντός ἦν τῶν τῆς φύσεως ὄρων τά περι τοῦ Χριστοῦ διηγήματα, πού τό θεῖον; Εἰ δέ ὑπερβαίνει τήν φύσιν ό λόγος, έν οἷς άπιστεῖς, έν τούτοις έστιν ἡ άπόδειξις τοῦ Θεόν εἶναι τόν κηρυσσόμενον».

116. Ρωμ. 12, 1. Πρβλ. Β. Τ. ΓΟΥΛΤΣΗ, «Ἡ τεχνολογική πρόκληση στήν έκκλησιαστική ζωῆ και τῆ θεολογική έρευνα», Ἴωβηλαῖον 2000, *Πρακτικά Ἐπιστημονικῆς Ἡμερίδας*, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 123-124. Πράγματι, οἱ Πατέρες, ιδίως τῆς Σχολῆς τῆς Άλεξάνδρειας (βλ. Β. Ν. ΤΑΤΑΚΗ, *Θέματα Χριστιανικῆς και Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας*, σ. 39, 41-42), έκαναν χρήση τῆς Λογικῆς (βλ. Μ. Α. ΣΙΩΤΟΥ, *Χριστιανική Πίστις και σύγχρονος έπιστημονική έρευνα*, σ. 32), τῶν άφρημένων έννοιῶν, τῶν άναγωγικῶν, έπαγωγικῶν, παραγωγικῶν, άποφατικῶν μεθόδων (Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Εἰς τήν Ἐξαήμερον*, ΕΠΕ, τ. 4, σ. 142, 260).

117. ἸΣΙΔΩΡΟΥ ΠΗΛΟΥΣΙΩΤΟΥ, *Ἐπιστολῶν βιβλία πέντε εἰς τήν έρμηνείαν τῆς θεϊας Γραφῆς*, MPG 78, 197.

118. Ἴω. 1, 46. 11, 34.

119. Ἴω. 4, 1.

120. Α' Θεσ. 5, 21.

121. Βλ. Χ. Κ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, «Προοπτικές διεπιστημονικοῦ διαλόγου τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Θεσσαλονίκης», σ. 51. Πρβλ. S. BIDERMAN, *Scripture and Knowledge. An Essay on Religious Epistemology*, Leiden: Brill, 1995.

122. Ε. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, «Πανεπιστήμιον και Θεολογία», *Ἐκκλησία ΞΔ'*, τεύχ. Α', 10 (1987) 386.

123. Ν. ΝΗΣΙΩΤΗ, «Ἡ Θεολογία ὡς Ἐπιστήμη και ὡς Ὑμνολογία», *Συνάξη* 37 (1991) 7.

ή χαρισματική Θεολογία, λειτουργώντας επαγωγικά¹²⁴ και παραγωγικά¹²⁵ μέσα σε μία ευχαριστιακή και δοξολογική ατμόσφαιρα, αναλαμβάνει να αναλύσει, έμβραθύνει και έρμηνεύσει – με τή συνεργία τής Θ. Χάρης– όλα τὰ δεδομένα (κειμενικά και έμπειρικά), διατυπώνοντας όρισμένες σώζουσες αλήθειες τής Πίστεως (δηλ. *δόγματα ή όρους*)¹²⁶. Οί ‘Άγιοι, ή ζωή τών όποίων συνιστά τόν «πειραματικό χώρο»¹²⁷, όπου έργάζεται ή χαρισματική Θεολογία, έμπνέονται από τήν ί. Παράδοση και, στή συνέχεια, – με τήν όλη τους βιοτή– τήν «αύξάνουν»/έμπλουτίζουν (πρβλ. *Κανόνα Πίστεως*). “Όπως δέ στή σύγχρονη Φυσική δέν μπορούμε πλέον νά μιλάμε για «άντικειμενική γνώση», αλλά μόνο για ύποκειμενο-άντικειμενική¹²⁸, έτσι και στή Θεολογία, έφ’ όσον τó πρòς έρευνα «άντικείμενο» (ό Θεός) είναι κυρίως και πρώτιστα τó κατ’ έξοχήν ‘Υποκείμενο¹²⁹.” Έτσι, τὰ στάδια τής έκκλησιαστικής θεολογικής έρευνας άντιστοιχούν με

124. Η επαγωγική συστηματική Θεολογία χρησιμοποιεί ως στοιχεία θεολογικής σκέψης έμπειρικές εντός του περιβάλλοντος καταστάσεις και μέσω αυτών προσπαθεί νά συλλάβει εκ νέου τó χριστιανικό μήνυμα, τó νόημα και τή δυναμική σχέση του με μιá συγκεκριμένη κάθε φορά περίπτωση (βλ. Ν. ΝΗΣΙΩΤΗ, *Η Άπολογία τής Έλπίδος*, σ. 53).

125. Η παραγωγική συστηματική Θεολογία χρησιμοποιεί ως στοιχεία θεολογικής σκέψης έναν γενικό όρισμό και μέσω αυτού προσπαθεί νά εξηγήσει όλα τὰ επί μέρους σε όλους τους τόπους και όλες τις έποχές (βλ. Ν. ΝΗΣΙΩΤΗ, *Η Άπολογία τής Έλπίδος*, σ. 54).

126. Πρβλ. Ν. ΝΗΣΙΩΤΗ, «Η Θεολογία ως Έπιστήμη και ως Ύμνολογία», *Σύναξη* 37 (1991) 5-9.

127. Σ. ΠΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ, *Κοινωνία θεώσεως*, Άθήνα 2001, σ. 455. «Ο κόσμος πειραματίζεται στην προσπάθεια μορφοποίησης του πολιτισμού αλλά υπό μη χριστιανική έννοια. Τό πείραμα θά αποτύχει, αλλά έμεις πρέπει πολύ ύπομονετικά νά περιμένουμε τήν άποτυχία του! Στο μεταξύ, “έξαγοραζόμενοι τόν καιρό”, έτσι ώστε άφ’ ενός μόν ή Πίστη νά μπορέσει νά λάμψει εν μέσω τών περασμένων σκοτεινών έποχών, κι άφ’ έτέρου ένας νέος πολιτισμός ν’ ανοικοδομηθεί στο μέλλον, διασώζοντας έτσι τόν κόσμο από τήν αυτοκτονία» (Τ. S. ELIOT, *Thoughts After Lambert*, 1950, σ. 342).

128. Σ. Δ. ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Η παρουσία τής Φυσικής Έπιστήμης*, σ. 113. Πρβλ. L. BRUNSCHVICG, *La Modalité du jugement*, Paris, Alcan, 1897, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *L’expérience humaine et la causalité physique*, Paris, Alcan, 1922, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *La Raison et la religion*, Paris, Alcan, 1939, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *La philosophie de l’esprit*, Paris, PUF, 1949, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Science - Religion*, Paris, PUF, 1958. Βλ. και *Quantentheorie* (M. Planck), *Relativitäts theorie* (A. Einstein), *Unbestimmtheitsrelation* (W. Heisenberg), *Mind-stuff-theorie* (A. S. Eddington) κ.λπ. Η άλληλο-συμπληρωματικότητα (*complementarity*) μάλιστα χρειάζεται νά επεκτείνεται και μεταξύ φυσικών έπιστημών και Θεολογίας (πρβλ. A. VAN DER ZIEL, *The natural Sciences and the Christian Message*, Minneapolis 1960, σ. 137).

129. Βλ. J. BROWN, *Subject and Object in Modern Theology*, New York: Macmillan Co., 1955, A. BENK, *Moderne Physik und Theologie*, Gruenewald, Mainz 2000.

την κλίμακα τῶν ἀσκητικῶν ἀναβαθμῶν¹³⁰. Ὅπως δὲ ὁ ἐπιστήμονας ἐρευνητῆς προετοιμάζεται καὶ ἀσκεῖται γιὰ τὴν ἐρευνητικὴ του μέθοδο, ἔτσι καὶ ὁ κάθε ἄνθρωπος ποὺ ἐπιθυμεῖ νὰ γνωρίσει τὸ μυστήριον τῆς Θεολογίας, χρειάζεται ὀρισμένες προϋποθέσεις¹³¹. Μὲ τὴν ἄσκηση (νηστεία, προσευχὴ κ.λπ.) ὁ θεολογῶν πιστὸς ἀποβάλλει τὸ «ἴδιον θέλημα» δηλ. τὴν ὁποιαδήποτε προσωπικὴ ἢ ιδεολογικὴ προκατάληψη (ναρκισσιστικὴ αὐτοβεβαίωση τοῦ Ἐγώ), ζητώντας τὸν φωτισμὸ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἐνῶ ὁ ἴδιος ἀγωνίζεται νὰ τηρήσει τὶς ἀρετὲς, μὲ κύριες τὴν ταπεινοφροσύνη¹³², τὴν πίστη, τὴν ἐλπίδα, τὴν ἀγάπη, τὴν καρτερία καὶ τὴν ὑπομονή¹³³. Ὅταν τελικὰ ἀπὸ συγκατάβαση ἢ Θεία Χάρις τοῦ δοθεῖ, τότε ὁ νοῦς του καθαίρεται καὶ φωτίζεται, διαθέτοντας τὸ Χάρισμα τοῦ «ὀρθοτομεῖν» τὴν Ἀλήθεια¹³⁴. Ἄς σημειωθεῖ, τέλος, ὅτι τὸ ὡς ἄνω Παύλειο αὐτὸ σχῆμα –πίστης (στὴ συγκεκριμένη ἐπιδίωξη), ἔργων (κόπων καὶ αὐτοθυσίας) καὶ Θ. Χάρης (τ.ε. ξαφνικῆς ἔλλαμψης)– ὁ Μ. Polanyi θεωρεῖ ὡς τὸ κατ' ἐξοχὴν paradigm ἐπιστημονικῆς ἔρευνας¹³⁵.

130. Π. Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, «Θεολογία», *ΘΗΕ* 6 (1965) 262. Πρβλ. D. BRAKKE, *Athanasius and the Politics of Asceticism*, Oxford: Clarendon Press, 1995.

131. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Θεολογικὸς Δεύτερος, περὶ Θεολογίας*, Γ', ΒΕΠΕΣ 59, 220.20-221.4, MPG 36, 29A-B. Πρβλ. Σ. Κ. ΤΣΙΤΣΙΓΚΟΥ, *Ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὸν ἱερό Χρυσόστομο*, σ. 224 ἐξ.

132. Α' Κορ. 8, 1 : «ἢ γνῶσις φυσιοῖ».

133. Α' Κορ. 13, 13, Α' Θεσ. 1, 3, 5, 8.

134. Δ. Γ. ΤΣΑΜΗ, *Εἰσαγωγή στὴν Πατερικὴ Σκέψη*, σ. 510, Λ. ΣΙΑΣΟΥ, «Ἀπὸ τὴ συνάντηση τῆς Θεολογίας μὲ τὴ Φιλοσοφία», *Συνάξη* 37 (1991) 56 ἐξ.

135. M. POLANYI, "The Scientific Revolution", *The Student World* 54 (1961) 302.